

MARISIA

ARCHAEOLOGIA

HISTORIA

PATRIMONIUM

1

Târgu Mureș
2019

EDITORIAL BOARD

Executive Editor

Zoltán SOÓS

Editors

Sándor BERECKI

Zalán GYÓRFI

János ORBÁN

Szilamér Péter PÁNCZÉL

EDITORIAL ADVISORY BOARD

Tiberius BADER (Hemmingen, Germany)

Elek BENKŐ (Budapest, Hungary)

Marius-Mihai CIUTĂ (Sibiu, Romania)

Zoltán CZAJLIK (Budapest, Hungary)

András KOVÁCS (Cluj-Napoca, Romania)

Zsolt VISY (Pécs, Hungary)

CORRESPONDENCE

Muzeul Județean Mureș / Mureș County Museum

CP 85, str. Mărăști nr. 8A, 540328 Târgu Mureș, România

e-mail: marisiaedit@gmail.com

Cover: István KARÁCSONY

The content of the papers totally involve the responsibility of the authors.

ISSN 2668-7232

www.edituramega.ro
mega@edituramega.ro

CONTENTS

Sándor BERECKI – Attila Nándor HÁGÓ A Neolithic Settlement from Târgu Mureş. I. The Courtyard of the Fortress	7
Sándor BERECKI – Sándor József SZTÁNCSUJ A Neolithic Settlement from Ernei	31
Iosif Vasile FERENCZ – Cristian Constantin ROMAN A Late Iron Age Belt Buckle from Ardeu	43
Aurora PEŢAN News on the Discovery of the Ruins from Grădiştea Muncelului in the International and Local Press from the Beginning of the 19 th Century	49
Nicoleta MAN Life on Roman Limes. Civilian Settlements on Eastern Limes of Dacia (Between the Camps from Brâncovenesti and Sărăţeni)	55
Marius-Mihai CIUTĂ Two Sculptural Pieces Recently Returned to the National Cultural Heritage	71
Keve LÁSZLÓ – Zalán GYÖRFI Medieval Small Finds in the Borders of Ideciu de Jos	79
BOTÁR István A Csiki-medence középkori környezeti viszonyairól	91
Oana TODA Tobacco Clay Pipes from Rupea Castle and their Historical Context	119
István KARÁCSONY Date noi privind elementele de amenajare interioară ale bisericii reformate din Fântânele	139
János ORBÁN Istoricul casei Hirschmann şi începuturile stilului secession maghiar la Târgu Mureş	163
ABBREVIATIONS	189

A CSÍKI-MEDENCE KÖZÉPKORI KÖRNYEZETI VISZONYAIRÓL

BOTÁR István*

The Ciuc-basin is known as one of the coldest regions of the country, where the forests are mainly formed of pines and this vision is regularly projected to the Medieval Times. Archaeological data does not confirm this presumption, on 3–15th century sites often appear carbonised oak pieces. Oak timber elements can be found also in medieval churches and manors. From the 3–4th and 16–17th centuries there are several data regarding intensive metallurgy activities which needed a huge amount of hard wood, namely oak and beech. The former oak forests are mentioned in the written sources, their memory is proven by the place names and also by pollen-data of environment history researches. The main conclusions of the paper are: the better climate conditions of the post-roman and medieval periods were more likely with those of central Transylvania and allowed the development of local human communities. The internal low-situated (oak) forests were cleared continuously specially in the 17–18th centuries. Once the climate changes of the small ice-age its effects were stronger in the Ciuc-depression due its high altitude and thermic inversion phenomenon. In these conditions the competition between species was won by the pines. The present flora and forest situation of the intra-mountain depressions was formed by the following factors: human interventions (clearing), cooling of the climate (“little ice age”) and competition among the species. The projection of the present environment situations into the historical times could lead to erroneous interpretations.

Keywords: landscape archaeology, settlement, Ciuc-basin, medieval period

Cuvinte cheie: arheologia peisajului, aşezări, Bazinul Ciucului, ev mediu

Kulcsszavak: környezetrégészet, településtörténet, Csíki-medence, középkor

A földrajzi környezet, a klíma, a vegetáció a jelenkor előtt alapvetően meghatározta az emberi élet gazdasági, társadalmi kereteit, minőségét, így a korabeli környezet ismerete, vagy annak rekonstrukciós kísérlete a településtörténeti kutatások megkerülhetetlen feladata. Ez kézenfekvő megközelítés az összefoglaló igényű székelyföldi történeti, régészeti munkákban azonban szinte teljesen hiányzik. A legtöbb történeti, régészeti, településtörténeti összefoglalás a jelenkori földrajzi viszonyok ismertetésével letudja ezt a kérdést, kimondva-kimondatlanul visszavetíti

az általa kutatott idősakra és általában fel sem merült, hogy a középkori bizonyosan eltérő klimatikus és környezeti viszonyok, legalább részleges feltárását követően, ezek ismeretében vizsgálják a régészeti lelőhelyek és általában a településtörténeti kérdéseket.¹

A legtöbb szerző nem veszi figyelembe, hogy a környezet nem statikus, történeti időkre visszavetíthető állapot, illetve nem számoltak azzal sem, hogy a középkor századaiban a maitól lényegesen eltérő környezeti és klimatikus viszonyok ismerete számos történeti kérdés és

* BOTÁR István, Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, RO, botaristvan@csikimuzeum.ro

¹ BENKŐ 1992, 13–14; REPÁRH 11–17; BENKŐ 2012; SZÉKELYFÖLD I; SÓFALVI 2017.

rekonstrukció esetében szolgál(hat)na magyarázattal. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy ezt a kérdést a Csíki-medence középkori településtörténete szempontjából megvizsgáljam.²

A köztudatban a Csíki-medence hideg, elzárt, hátrányos mezőgazdasági potenciállal rendelkező területként él, ahol alapvetően rosszabb feltételei vannak az emberi életnek, mint akár a közvetlenül szomszédos, enyhébb klímájú, jobb termőfölddel rendelkező medencékben. Ezt a jelenkori klimatikus viszonyok elég egyértelműen igazolhatják. A Csíki-medencében a települések 650–750 m tengerszint feletti magasságban találhatók, az évi középhőmérséklet 6° körüli, úgy hogy a januári átlag -8/-6°, a júliusi 16-18° körüli, az évi átlagos csapadékmennyiség 600–700 mm.³

Ugyanakkor tudott dolog, hogy a térségben ismert őskori kultúrák többsége megjelent Csíkbán is, sőt egyes korszakokból kifejezetten sok lelőhelyet ismerünk, több esetben, szervezett, népes társadalomra utaló erődítményekkel. Ezt az ellentmondást a Kelet-Erdély vaskorával foglalkozó kutatás az átjárók, legelők és erdők, a nyersanyagforrások létével, illetve a medence hadászati védett elhelyezkedésével látta feloldhatónak.⁴ A népvándorlás korában a 4. századi Marosszentanna-Csernyahov kultúra nagy kiterjedésű lelőhelyei szintén demográfiai jelentős népesség megtelepedésére utalnak a 3–4. században.⁵ A korabeli lelőhelyeken rendszeresen gyűjthető salaktömbök, kohómaradványok a vasolvasztás kiemelkedő jelentőségére, a vasművesség folyamatosságára utalnak. A kora népvándorlás kori, szélesen elterjedt vasművességnek már önmagában is komoly környezettörténeti vonzata van, tudniillik a vasolvasztás elengedhetetlen kelléke a faszén, amelyet köztudottan lombhullató kemény fákból (túlnyomórészt tölgy és bükk) készítettek és készítenek ma is. Magyarán a 3–4. században (is), illetve részben ezt megelőzően olyan éghajlati

viszonyokkal lehet számolni a Csíki-medencében, amelyek lehetővé tették a tölgy és bükkerdők kialakulását. A feltevést immár konkrét régészeti megfigyelések is alátámasztják. A csíksomlyói Fodor-kerti ásatások során a 4-7. századi objektumokban talált azonosítható famaradványok, faszéntöredékek döntő többsége tölgyfából származik.⁶ Ugyanitt a lombhullató erdők mellett ember-alakította kultúrtájra is vannak adatok. Az itt részlegesen feltárt gót településen több, tekintélyes méretű (olykor a nyesési szinttől -250 cm-re lemélyülő!) zsákalakú verem, illetve egy sarló egyértelműen jelzik, hogy a 3-4. században a medence területén intenzív gabonaművelés is folyt.⁷ A vasművességgel kapcsolatos leletek közvetett klímátörténeti feltevései nagyszerűen egybevágóak a környezettörténeti irodalomban leírt „római optimummal.” A K. u. 2–3. századra tehető az a felmelegedés, amely például lehetővé tette, hogy a Brit-szigeteken szőlőt termesszenek és bort készítsenek.⁸ A kedvezőbb klimatikus viszonyok a keleti germán, gót törzsek demográfiai viszonyaira is hatással lehettek és így közvetve, a katonai potenciál növekedése miatt ez utóbbiak nyugati expanziójában és a birodalom visszahúzódásában is szerepet játszhattak.

A régészet oldaláról nézve tehát nincs nyoma annak, hogy területünk klimatikus, vagy környezeti okok miatt nem, vagy kevésbé lett volna alkalmas megtelepedésre. Jelen ismereteink szerint az első évezredben két mélypontja volt a medence lakottságának. A 4. századot utáni időszakba a korábbi kiterjedt gót (Marosszentanna-Csernyahov kultúra) településhálózatot közel másfélszáz évig nem követte újabb betelepülés, majd a korai szláv népesség 7. századi eltűnése (?) után a 11–12. századig csak szórványos leleteink vannak.

Az 5–6. század fordulójától adatolható szláv infiltráció kapcsán, meglehetősen kevés hiteles adat alapján, környezeti szempontból csak annyit mondhatunk, hogy a medence közepi

² BOTÁR 2015.

³ A jelenkori állapotokról részletesen ELEKES 2016.

⁴ CRIȘAN 1989–1993.

⁵ BOTÁR 2011.

⁶ BOTÁR 2017.

⁷ BOTÁR 2012.

⁸ RÁCZ 2001, 53–54.

erdőtakaró összetételében a lombhullatók továbbra is jelen voltak, tudniillik a leégett szláv veremházak deszkabélése több esetben is tölgyfa volt.⁹ A korábbi intenzív vasművesség a jelek szerint egykori művelőivel együtt eltűnt, a 6–7. századi szláv objektumokból mindeddig nem került elő hasonló mennyiségű vasolvasztással kapcsolatba hozható leletanyag. Megfontolandó ugyanakkor, hogy a korszak nem kellőképpen tisztázott lehűlése¹⁰ nincs-e összefüggésben azzal, hogy a masszív gót települési horizonttal összevethető lakottság évszázadokig nem alakult ki területünkön.

A Csíki-medence 8–10. századának települési viszonyairól gyakorlatilag nincs ismeretünk. Helynévtani adatok alapján általában jelentős, az Árpád-kori magyar megtelepedést megelőző szláv alapnépességet szoktak a keleti medencékben feltételezni,¹¹ de ez a réteg itt régészetileg jelenleg nehezen körvonalazható. A tipológiaiilag a korszakba sorolható leletek lelőköörülményei teljesen bizonytalanok, hiteles, dokumentált objektumokkal nem rendelkezünk ebből az időszakból. Ilyenek hiányában a Csík kapcsán emlegetett „számos jelentős késő népvándorlás kori lelőhely” és az ezekre alapozott településtörténeti eszmefuttatások¹² még igazolásra váró feltételezések.

Így érkezünk el a 11–12. századhoz, amikor több lelőhely egybevágó kelezése alapján megindult a medence Árpád-kori betelepülése. A lelőhelyek elhelyezkedése talán az Olt ártere és a mellékpatakok közti, megtelepedésre művelésre alkalmas területek lehetséges kiterjedését rajzolja ki. A medence középső részein a tölgy továbbra is jelen volt, miként azt néhány korabeli objektumok szenült tölgymaradványai mutatják. Ezek száma azonban ma még igen csekély. Ennek ellenére gabonatermesztésre már viszonylag korán, a 12. századtól vannak egyértelmű régészeti adataink. Csíkszentkirályon nem csak ekepapucst, sarlót, de szenült

gabonamaradványokat is találtak egy 2003-as feltáráson Árpád-kori edények társaságában.¹³ A rendelkezésre álló adatok alapján az Árpád-kor végére a településhálózat teljesen kitöltötte a medencét, ami nyilván a környezet erőteljes átalakítását hozta magával.

A középkor későbbi századaiban az újabb és nagyobb váló települések környezetében nyilván egyre nagyobb felületeken irtották az erdőt, törték fel a földeket és folyt mezőgazdasági művelés, legeltetés. E folyamat részleteit azonban régészeti adatok nemigen tudják megvilágítani. Kozmáson a Becz-kúria telkén feltárt szemétdörmében halpikkely és rákolló is előkerült, egyértelmű jeleként a közeli árterek „gyümölcsői” hasznosításának.

Csíkszentkirályon a falkutatás során az Árpád-kori hajófalban nyírfá állvány csonkját találtuk meg, ami minden bizonnyal a közeli ligetes, mocsaras ártérből kerülhetett ide. Szintén nyírfából készült építési állványt használtak a csikkarcfalvi plébániatemplom 15. századi gótikus szentélyének építéskor. Minden bizonnyal a csíki 13–15. századi tölgyerdőkből származnak azok a gerendák is, melyeket a csíkmenasági és csikkarcfalvi templomok korai periódusaihoz tartozó hajók déli bejáratai fölött találtunk, de ezekre utalhat a csíkrákosi hajó nyugati falában talált (egykori párkánymagasságot jelző sárgerenda?) vízszintes tölgygerenda is. A csíki harangtoronyokban rendre 17. századi tölgy elemek kerülnek elő.¹⁴ Korabeli tölgy elemeket azonosítottunk, kelteztünk a csíkszentkirályi Bors- és Nagy-kúriák 17. századi pincéiben is.¹⁵ Térségünkben nincs tutajozható folyószakasz, így a csíki műemlékek környezetében azonosított tölgygerendák csakis helyi erdőkből származhatnak. A töredékes régészeti adatok tehát a maitól jelentősen eltérő természeti környezetet sejtetnek, de önmagukban közel sem elégségesek ahhoz, hogy e kérdésben tisztán láthassunk.

A továbblépés egyik legígéretesebb módja a

⁹ BOTÁR 2017.

¹⁰ VADAS-RÁCZ 2010, 44–48.

¹¹ Erről legutóbb HEGYI 2016.

¹² BENKŐ 2016, 158–159.

¹³ Ld. CAVRUK 2003.

¹⁴ BOTÁR–GRYNAEUS–TÓTH 2006.

¹⁵ Grynaeus András, illetve Tóth Boglárka kéziratoss dendrokronológiai kutatási jelentései.

természettudományos módszerek és források használata lehet. A különböző természettudományos vizsgálatoknak a jövőben nagy szerepe lesz e kérdések vizsgálatában, de ilyenek egyelőre nem részei a régészeti kutatásnak. Szerencsénkre más tudományágak eredményei gyakran használhatók e vonatkozásban is.

Az egykori erdők alatt kialakuló és adott fajok társulásaira jellemző gyeprétegek olykor évszázadokig tanúskodnak az egykor felettük álló erdők összetételéről. A Csíkszentdomokos és Csíkszenttamás között álló, ma már jórészt teljesen fátlan Garadoson Bálint Laura biológus végzett elemzéseket, melyek nyomán arra jutott, hogy itt egykori vegyes összetételű lombhullató erdőkre utaló gyepek azonosíthatók.¹⁶

Az időjárás történeti változásaival foglalkozó kutatásokból már régóta tudjuk, hogy Európa és a Kárpát-medence klímája a történelem folyamán többször változott. Az 5/8. és a 13. század eleje között úgynevezett kis optimummal számolnak, amikor melegebb és csapadékosabb éghajlati viszonyok uralkodtak és ennek is tulajdonítják a települési és mezőgazdasági expanziót.¹⁷ Sajnos a közelmúltig e tekintetben nem nagyon támaszkodhattunk helyi adatokon nyugvó természettudományos rekonstrukciókra.

A viszonylag közeli bukovinai pollenvizsgálatok (a Dorna patak völgyéből) már korábban egyértelműen bizonyították, hogy eme klimatikus változásnak a Keleti-Kárpátok növénytakarójára is jelentős hatása volt.¹⁸ Aligha tévedünk, ha ezek tanulságait a Csíki-medencére is elfogadjuk. Eszerint a jégkorszak utáni időkben kimutatható volt egy törpefenyő időszak hideg, száraz, szeles klímával (I.). Ezt erdeifenyő-lucfenyő korszak követte száraz, meleg klímával, amikor a fenyvesekben mogyoró és tölgy is jelentkezett (II.). Ezután meleg, nedves időszak következett lucfenyő-, tölgy-, mogyoró- vegyes erdőkkel (III.), majd lehűlés állt be, az időjárás szárazzá, hideggé vált. Az időszak jellemző növényei a lucfenyő és gyertyán voltak (IV.). Az ötödik, napjainkig

tartó időszak nedves hideg klímájának tartható, ez a luc-bükk-jegenyefenyő időszaka. Az idézett műből nem derül ki, hogy ezek a klimatikus szakaszok milyen kronológiai határok közé tehetőek és az egyes időszakok milyen hosszúak lehettek. Korábban az egyéb idevágó adatok alapján azt feltételeztem, hogy a Pop-féle III. vagy IV. szakaszra eshetett az Árpád-kor.

Újabban azonban sokkal közelebbi lelőhelyen, Alcsík déli határán a Szent Anna-tó iszaprétegeiből gyűjtött interdiszciplináris kutatások során végeztek hasonló elemzéseket, de ez esetben az adatsorok mellé kalibrált C14-es adatok segítik a keltezéseket.¹⁹ Nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy milyen nagy jelentősége van ezeknek a kutatásoknak a térség környezettörténeti megítélésében. Noha a tó magasán fekvő „zárt” kráter-medencéjének elhelyezkedése, jellege miatt az itteni megfigyelések elsősorban a tó közvetlen környezetére adnak hiteles adatokat (a tó szintje 950 m, míg a környező kráterperem 120-350 m-rel magasabban helyezkedik el), az itteni vegetáció változására utaló adatok bizonyos mértékben érvényesek a Csíki-medence alacsonyabban fekvő központi területeire nézve is (a legközelebbi középkori települések 650 m magasán terülnek el). Az értékeléskor azt is figyelembe kell venni, hogy a tó éppen azon a sávon helyezkedik el, ahol a jelenkorban (!) a fenyő és lombhullató erdők határa húzódik. Bizonytalanságot okoz az is, hogy míg az első tanulmányban a radiokarbon elemzésre alapozott keltezési adatokat napjainkig hasznosították, a második dolgozatban a legfiatalabb elmzett korszakként a 1000-760 kallibrált BP adatokat ismertették, ami nagyjából az Árpád-korral azonosítható (leszámítva a 13. század végét).

E kutatások területünket és korszakunkat is érintő legfontosabb eredménye, hogy az ezredforduló körüli időszakban (1050-900 cal yr BP) egyértelmű antropogén beavatkozásra utaló hatás nyomait rögzítették. Ekkor a tó környezetében visszaszorult a bükk, helyén lucfenyő

¹⁶ BÁLINT 2004. Az erdőket túlélő aljnövényzet szerepére a régi erdőtakaró rekonstrukciója kapcsán már korábban figyelemztettek. A Gyergyószentmiklós melletti Erős Csere (!) oldalán olyan cserjéket azonosítottak, melyek tölgyesekhez tartozhattak, ld. TARISZNYÁS 1982, 47.

¹⁷ DRASKÓCZY 1986, 312; RÁCZ 1993, 68–72.

¹⁸ POP 1929, idézi NYÁRÁDI 1929, 587.

¹⁹ MAGYARI ET AL. 2006; MAGYARI ET AL. 2009.

(*Picea abies*) erdő alakult ki, amit a talaj és a víz savasodása követett. Emberi beavatkozás nélkül a tó környékének domináns növénye a bükk lenne. A tó környezetében a jelenkorig ki lehetett mutatni például a tölgy jelenlétét, amely százalékosan azonos, esetenként jelentősebb arányban jelentkezett a különböző fenyőkhöz képest. Az ezredforduló környékén azonban a tölgypollen mennyiségének csökkenése alapján masszív visszaszorulás következett be, majd a 13–14. század között újra folyamatosan nőtt a tölgyállomány a környéken, míg elérte az előző értéket. E szakasz talán megfeleltethető a fent jelzett középkori optimummal. Ezt követően kisebb ingadozásokkal ugyan, de folyamatosan csökken a tölgypollen/tölgyerdők aránya. 1600-tól növekszik a lucfenyő aránya (2006/261), ami viszont talán a kis jégkorszak itteni beköszöntét jelzheti. Egy részletesebb táblázatban (2006/272) a tó környezetében az erdőirtást BP 800, azaz a 12–13. század fordulójára keltezik.

Ebből számunkra három fontos következtetés adódik. Egyrészt azt mutatja, hogy az ezredfordulót követően a környéken hirtelen intenzív emberi jelenlét és ezzel együtt a keményfákra irányuló irtás igazolható. A tó közvetlen közelében nincsenek, nem ismerünk ebből a korszakból településeket. A változások aligha lehetnek függetlenek a közelben, mindössze 2,4 km-re álló hatalmas tusnádi vártetei vár körüli eseményektől. A vár területének nem túl nagyszámú eddigi leletei alapján (12–)13. századi építést feltételeztem, ami nincs teljes összhangban a fenti eredményekkel. Kérdés, hogy netán a C14-es keltezés pontatlan, korai-e kissé (ez utóbbira utalhat, hogy a második mérésorozathoz már csak a poznani labor eredményeit vették figyelembe). Amennyiben azonban a 2006/272-es táblázat tükrözi jobban a valóságot, azaz egy BP 800-tól induló irtást, majd a tó környezetében a savasodás megnövekedését feltételezhetünk, akkor az egyértelműen a vár 13. század eleji építésével, lakottságával, illetve a környezetében tartott állatállománnyal függhet össze.

Másrészt immár természettudományos adatok igazolják, hogy a fenyők térhódítása a talaj savtartalmának olyan mértékű megváltozásával jár, ami után az erre érzékenyebb lombhullató fajok (bükk, tölgy) ugyanarra a területre már nehezen, vagy nem tudnak visszatérni.

A fenti folyamatokat támasztják alá újabb kutatások is a Hargitán található két egykori vulkáni kráter üledékéből, a Lucsból és a Mohosból vett minták, bár az időrend kissé eltérő. A kutatócsoport szerint intenzívebb emberi jelenlétre, beavatkozásra utaló nyomok BP 1200 körülől regisztrálhatók (8. század közepe), míg a BP 500-tól, azaz a 15. század közepe táján erőteljesen visszaszorul a korábbi erdőtakaró (tölgy, bükk, lucfenyő, nyír) és helyüket az erdei fenyő veszi át.²⁰

A klímátörténeti vizsgálatok fontos forrásbázisai lehetnek a csíkszeredai dendrokronológiai laboratórium által a műemlékes dendrokronológiai kutatások során begyűjtött 12–19. századi tölgy és fenyő (luc- és jegenyefenyő) évgűrű adatsorok, kronológiák, amelyek ilyen jellegű feldolgozása még nem történt meg.²¹ A kronológiák érvényességi területei egész Erdélyt lefedik, a Csíki-medence esetében azonban csak a 16. századig nyúlnak vissza. Középtávon azonban szándékunkban áll, hogy kellő támogatás esetén, más műhelyekkel is együttműködve, a dendrokronológiai adatbázis klímátörténeti szempontú feldolgozását is elindítsuk.

A továbblépés másik módja a régészeti objektumokból származó földminták pollenanalízise és radiokarbon keltezése lehetne. Ez azonban túlmutat a helyi múzeum anyagi lehetőségein, míg a környezettörténeti, jelenleg is futó kutatások nem használják ezt a forráscsoportot vagy közömbösek az együttműködések iránt.

Visszatérve a jelenkori „zord körülményekre”, egyre több adatunk van arra vonatkozóan, hogy ez a mai állapotok alapján visszavetített kép a korábbi századok felé haladva nem hiteles. Ha a középkori lelőhelyeket, leleteket, adatokat nem a jelenkori környezetben kívánjuk értékelni,

²⁰ TANȚĂU ET AL. 2014, 150. Meglepő, hogy a 3–4. század jelentős és régészetiileg is jól megfoghatóan megugró, ráadásul intenzív vasművességet folytató népességi expanciónak nincs értékelhető hatása, ugyanakkor a jóval kevésbé dokumentált késő népvándorlás kori településeknek meg van.

²¹ További információk és letölthető publikációk a dendrolab.ro honlapon.

kénytelenek leszünk sorba venni azokat az információkat, amelyek segíthetnek a középkori környezet rekonstrukciójában. Ehhez azonban középkori írott forrásokat gyakorlatilag nem használhatunk, a területre vonatkozó írott adatok jószerével csak a 16. századtól csordogálnak. A 17–18. századig visszanyúló források viszont sokkal színesebb környezetet festenek, mint ahogy az ma az intenzív mezőgazdaság, a mocsarak lecsapolásai, a vízszabályozások és erdőirtások után látható. Aligha lehet kérdés, hogy időben visszafelé haladva egyre kevesebb antropogén hatással kell számolni, így noha rekonstrukciónk nem lehet teljes, a középkor esetében több erdővel, nagyobb mocsarakkal, és kevesebb emberi beavatkozással számolhatunk, mint ahogy azt a 17–19. századi forrásokban, helynevekben tapasztaljuk. A szembetűnő változáshoz elég a katonai térképek adatait összevetni a jelenkori állapotokkal.²² Adataink legtöbbször már a végbement változást dokumentálják, az alább idézendő irtás, orotás, aszalás helynevek már az erdők visszaszorítása nyomán létrejött helynévi réteg nyomai.²³ Pesty Frigyes kérdőívein számtalan erdőirtásra vonatkozó adatot találunk a csíki falvak esetében: majd minden településen leírják, hogy a vész, aratás, irtás, aszalvány, égés stb. összetételű helynevekkel jelölt területeken nemrég még erdő állt.²⁴

Csík középkori földrajzi környezetének rekonstrukciója tehát a közismerten szegényes és kései jellegű forrásadottságok ellenére sem lehetetlen feladat. A környezet egyik legfontosabb eleme a domborzat természetesen gyakorlatilag érintetlen maradt, és ugyanez, legalábbis a 19. századig a vízrajzi viszonyokról is állítható, így a 18. század végi I. katonai felmérés e vonatkozásban kitűnően hasznosítható. Természetesen a különböző források alapján rekonstruált kép főként a késő középkort illetően bízhat a hitelesség reményében és ott sem tekinthető részletesnek, ám a fő tendenciák megbízhatóan jelezhetők. A jelenből a későközépkorig, koraujkorig

visszanyúló rekonstrukció alapján a fontosabb környezeti folyamatok középkori előzményei is sejthetők. Kísérletünket ezt követően a lelőhelyek topográfiai vizsgálata segítségével némileg ellenőrizni is tudjuk majd.

A legkorábbi csíki források a 14. századi pápai tizedlisták és templomos településekre irányuló ebben a vonatkozásban csak a legalapvetőbb megállapításokat teszi lehetővé. Maga a Csík helynév, már amennyiben a több magyarizat közül a csíkhallra vonatkozó magyarázat lehetett a névadás motivációja, az Olt ártereiben gyakori halfajra és annak halászatára (?) utalhat. A templomcímek helynevek mellett néhány további, leíró jellegű helynév csak csekély bepillantást enged a korabeli környezeti viszonyokba. A Rákos falunév nyilván a Rákos-patakról vette nevét, így aligha tévedünk, ha arra gondolunk, hogy a név kialakulásakor, de legkésőbb a 14. század elején a patak rákokban bővelkedhetett. A Tarkó helynév azt sejteti, hogy a karcfalvi templomdomb már akkor csupasz, irtott szikla lehetett. Somlyó esetében, a név etimológiájától függően arra gondolhatunk, hogy a névadó hegyen gyakori volt a som, vagy (az irtás miatt!?) a domboldal suvadásos, omlásos lehetett.²⁵

Az oklevéltárak környezetre vonatkoztatható adatai meglehetősen szegényesek és kései. Kivételesnek tarthatjuk tehát, hogy például Karcfalva esetében arra találunk utalást, hogy a falun átfolyó Olton, pontosabban az Oltból kivezetett, ásott vízfolyások mellett már a középkor végén több malom létesült, illetve hogy ezek között különféle vízterelők stb. létesültek.²⁶ Ez alapján talán nem eretnokség lehetségesnek tartani, hogy a 17–18. századi térképes és írott forrásokban feltűnő malomhelyek egy része középkori eredetű lehetett.

Felcsíkon az erdők egyik legnagyobb „ellen-sége” a 16. század közepétől adatolt madarasi vashámoz volt. A fejedelmi birtokban álló, több falu népét foglalkoztató, nagy intenzitással működtetett hámoz fa- és faszén-szükségleteinek

²² A Csíki-medence erdőhatárának visszaszorulásához ld. JÁNOSI 2004.

²³ BOTÁR 2008.

²⁴ PESTY 2013.

²⁵ FNESZ II, 483.

²⁶ SZO VIII, 167–169.

kielégítésére nagyobb famennyiség volt szükséges, mint korábban. Az eddigi igényeket messze meghaladó új irtások alighanem jelentősen felgyorsították a középkor végét túlélő felcsíki erdők visszaszorulását. Jellemző, hogy ezzel a kérdéssel országgyűlési szinten foglalkoztak: 1667-ben megújították (!) azt a cikkelyt mely szerint: *amely székely atyámfiai Csíkban eddig szabadosan fát vágattathattanak a hámorhoz, ennek utána is azon szabadságban tartassanak, úgy mint ennek előtte...* 1677-ben egy inventárium adatai szerint a vashámornál már májusra 597 öl abban az évben kivágott fa állt rendelkezésre, míg egy 1686-os elszámolásból az is kiderül, hogy az adott évben, áprilistól novemberig 980 öl fát égettek el. Egy öl fáért 20 denárt fizettek. A hámor faszén szükségletét külön célra beosztott emberek végezték, de gyakran vásároltak faszenet külső beszállítóktól is. 1686-ban 32 hetet számoltak el a szénégetőknek.²⁷ A kohókhoz, az izzításhoz, illetve a faszén előállításához nyilván a nagyobb fűtőértékű bükkfát és tölgyfát használták elsősorban. Ezt vagy ehhez hasonló mennyiséget kell beszoroznunk a hámor működésének idejével, így megbecsülhetjük a felhasznált fa mennyiségét. A hámor a 16. század közepétől a 17. század végéig élte fénykorát, azaz közel másfélszáz esztendeig irtották intenzíven a lombhullató erdőket a felcsíki vashámor érdekében (135000 öl fa). A hámor-nak tehát jelentős szerepe lehetett abban, hogy a korábbi lombhullató erdők eltűntek, illetve hogy a medence belsejében kialakultak az úgynevezett Nagymezők.

A forrásokban viszonylag ritkán találunk adatot a környezeti viszonyokra. 1558-ban a császárnak egy-egy véka búzát és árpát szedtek be adóba, vélhetően a török igények kielégítésére.²⁸ Szintén a század közepén egy kozmási hatalmaskodás kapcsán is panaszkodtak, hogy *bwzaiat kalongian el vitette*.²⁹ 1595-ben írták,

hogy Csíkból a fejedelem számára „Az minemű buzat, zabott, es egieb akarmýfele terheket Chýkbol mý számunkera zoktak ký zallýtani...” azt ne a Segesvár-székiekkel szállíttassák, „hanem az minemeö zokasok az eleött uolt, ez utanis ahoz tarchiak magokat.”³⁰ A 16. században tehát a csíki fejedelmi birtokokról rendszeresen szállítottak egyebek mellett búzát is a fejedelmi udvarba. A 17. század közepi végrendeletekben szintén szerepel csíki búza.³¹

Ez különösen annak a fényében fontos adalék, hogy a későbbiekben a helytörténeti munkák arról számolnak be, hogy a 19. században Csík gabona- és gyümölcsszükségleteit a szomszédos székekből fedezte.³² Így volt ez a 18. században is, amikor Benkő József az akkori állapotokra utalva írta: „igásállatjuk van elegendő, úgyszintén nyájuk is, amelyekből ki kell kerekedjék a kellő pénzalap mind az élelemre és megélhetésre, mind az adó kifizetésére.” Az állandó gabonahiány miatt rendszeresen kijártak aratás idején Háromszékre, Barcaságba dolgozni, vagy a Székelyföld teljes területét, ill. Szászföldet is bejárják gabona keresése és megvásárlása végett. A gyümölcsöket szintén a szomszédos vidékekről viszik be.³³

Magyarán úgy tűnik, a 16. századot követően drasztikus változások álltak be, amit aligha írhatunk a népességnövekedés számlájára. Különösen annak a fényében, hogy a 17–18. században iszonyatos méretű népességcsökkenést (-40%!) okozó hadi események, illetve járványok tizedelték a környéket.³⁴

A környezeti rekonstrukció másik fontos forrása a történeti és jelenkori helynévanyag. Az egykori növénytakaróra utaló leíró helynevek ugyanis gyakran akkor is használatban maradnak, amikor a névadás motivációjául szolgáló növényzet már lényeges változásokon esett át, esetenként teljes eltűnt. A helynevek legkevésbé stabil elemei a külterületi dűlőnevek. Ezek

²⁷ PATAKI 1971, 24.

²⁸ SZÉKELY KRÓNIKA 641.

²⁹ SZO II, 180.

³⁰ SZO IV, 133–134.

³¹ ERDTEST III, 173.

³² BENKŐ 1853, 41–42.

³³ BENKŐ 1778, 203–207.

³⁴ SZÓCS 1995, 2010, 353; GARDA 1999, 84–85; PÁL-ANTAL 2009, 8–9.

ugyanis a birtokviszonyok, illetve a művelés és egyéb tényezők megváltozása esetén könnyen cserélődhetnek. Éppen ezért egy-egy ilyen „reliktum” helynév arra is rávilágít, hogy egykor lényegesen több, környezetre utaló helynév lehetett.

A későbbi helynevek meglehetősen szemléletes képet festenek a középkor végi állapotokról. Nagy haszonnal alkalmaztam Szabó T. Attila gyűjtését, amiben több falu határára vonatkozó 16–18. századi adatokat találtam. Adatai természetesen nem jellemzik a teljes környezetet, hiszen többnyire birtokösszeírásokat tartalmaz, így csak a nagyobb birtokosok fennmaradt összeírásait tartalmazza. Éppen emiatt az összeírás nagyon esetleges, de a történeti helynevek megerősítik a 20. századi helynévgyűjtések adatait, történeti alkalmazhatóságát, illetve komoly időrendi fogódzókat is ad, egy-egy helynévre épített rekonstrukció esetében. A 16–18. század között említett erdőre, fára, irtásra utaló helynevekkel ugyanis akkor már szántókat, kaszálókat neveztek meg, azaz több esetben akkor is már csak helynévi nyoma volt a korábbi, erdővel borított állapotoknak. A szántók, kaszálók egy része ekkor a tölgyerdők mellett, helyén (!) feküdt, erre utal egy birtokleírás 1586-ból: *Egy Nagj Tanorok Maradot Becz Palrol Verebes mellett, egj feleöl Mas feleöl Horgos pataka mellett Az Cheres ponkna*.

Különösen fontosak a 17. századi falutörvények, ezekben ugyanis esetenként részletesen ismertetik a védendő erdőket, fajokat illetve közvetlen utalásokat találunk a falu környezetére is. Az erdők a középkor végén a falvakhoz jóval közelebb, illetve közvetlenül közöttük helyezkedtek el, de helyüket a 17–18. században már bevonták a mezőgazdasági művelésbe. Ez az állapot köszön vissza Pesty Frigyes kérdőívére küldött válaszokból, ahol több helyen említik, hogy egykor erdő volt rajta, de most kaszáló, szántó. Ez a folyamat biztosan visszavezethető a középkorig.

A szántóterületek expanziója során irtották ki az erdők egy részét, különös tekintettel az újraszántó földközösségből (nyílföldek) kimaradó, szántóművelés alá fogott irtásokra, melyek az *erdőn vadnak*. Utóbb ezek művelése gyakran abbamaradt. Több falu határából is maradt arra vonatkozó adat a 18. századból, hogy a parlagon hagyott föld kezdett visszaerdősödni.

A rekonstrukcióhoz természetesen a jelenkori helynévgyűjtéseket is használhatjuk, hiszen ezek a gyűjtés időpontjától függetlenül a régi környezetről, illetve az azt megváltoztató beavatkozásokról tanúskodnak. A -rez összetételű helynevek a legutóbbi nyelvészeti összefoglalás szerint is nagy valószínűséggel az irtásokkal függenek össze.³⁵

A különböző -vész helynevek és az irtások kapcsolatára egy szárhegyi adat világít rá (1712): *éget vész neuű helyben (kaszáló) ök huszon ot esztendőtol fogua bírnak és irtani kezdettek*. Szintén szárhegyi adat utal a Csere helynevek csereerdőkkel, tölgyesekkel való egyértelmű összefüggésére is: *Pal kouach Csereiben egy resz csereje* (1699).³⁶

Az aszó, mint időszakos vízfolyás és az irtások lehetséges összefüggésére egy 1739-es példa: *Szék aszo Féiben Egy darab orotás egy kalongya Szena leszen rayta*.³⁷

Az -aszalás, -irtás, -orotás, -égés összetételű helynevek esetében nincs szükség különösebb magyarázatra, ezek az erdők visszaszorításának különböző módozataiból létrejött elnevezések. Az újkori falutörvények rendszeresen foglalkoznak a kérdéssel, az erdők irtásának szabályozásával, amiről bőséges helyi forrásunk is van.³⁸

Az alábbi összeállításban nem tüntettem fel a számtalan Piricske helynevet, noha ezek egyértelműen irtásokra utalnak (kopasz-irtott tető).³⁹ Elhelyezkedésük alapján azonban többnyire a lakott területektől távolabb eső hegytetőket jelölik, így a középkori környezet és településtörténet szempontjából nem bírnak túlzott jelentőséggel.

³⁵ SZENTGYÖRGYI 2008, különösen 37–47.

³⁶ SZABÓ T. 2006, 120.

³⁷ SZABÓ T. 2006, 17–18.

³⁸ IMREH 1983, 176–182, 243–268.

³⁹ BENKŐ 1948; BENKŐ 1989, 344.

A helynevekre alapozott környezeti rekonstrukció nem előzmény nélküli a helytörténeti irodalomban. Irtásokkal hozták összefüggésbe a különböző -rez-, -vész-, -égés-, -perzselés-, -irtás összetételű helyneveket a csíkszentdomokosi falumonográfiában is. A különböző adatok alapján itt a régi erdők rekonstrukciójával is próbálkoztak, megemlítve, hogy a komló a fűzes-égeres-cserjések jellemző liánja, míg a boróka és a vöröscsenkesz mogorós-nyíres és a régi bükkösök, lucosok helyét jelzik.⁴⁰ Módszertani szempontból tanulságos, hogy ez utóbbi szakszerű összefoglalás egyértelműen igazolja, a különböző fajokra utaló helynevek és az ellenőrzött-bejárt helyszíneken azonosított, illetve a rájuk utaló más, természettudományos megfigyelések alapján rekonstruált fajok kapcsolatát. A -csere-, -nyáras-, -nyír-, -bükke-, -rakottys-, -egere típusú összetett helyneveket viselő területeken közvetve vagy közvetlenül azonosítani tudták a nevezett fajokot. Ez nyilván a többi, közelebből nem vizsgált település helyneveire nézve is igazoló, megerősítő bizonyíték. A vonatkozó adatokat kistérségi bontásban (Al-, Felcsík) mutatom be.

Csíkszentdomokoson a falutól északra az Olt jobb partján ma is látható egy kis tölgyes.⁴¹ Szenttamás és Szentdomokos határában a Garadoson végeztek és közöltek szakszerű, botanikai szempontú gypvizsgálatot. A gyp összetétele még ma is jelzi, hogy egykor felette, mellette lombhullató erdő, tölgyes volt.⁴² Az erdők, irtások nyomait különböző összetételű helynevek őrzik, melyek egy-egy tagja utal a fentiekre (a számtalan helynév közül itt csak néhány): Aratás teteje, Asó-vész, Kús-bükk, Bors-bükk, Pásztor-bükk, Bükk, Csere, Égés, Égett-vész, Jáhoros, Juharfvápa, Kicsid-égés, Nyáras, Nyíres, Átalok-nyíre, Tamás-vesze, Vész, akárcsak az eltűnt erdők miatt időszakossá váló vízfolyásokat: Bábasza (-aszó).

Csíkszentdomokos határának élővilágáról, mai és régi növényzetéről színvonalas összefoglalás született, amely igazolja fenti észrevételeinket. A helyi emlékezet és a helytörténeti irodalom pontosan rögzíti egyes erdők teljes kivágásának az emlékét a 19. században a beszédes nevű Rezfarkáról, és Fülebükke részéről, illetve részletes leírást is ad a mai és az egykor sokkal színesebb növénytakaróról. Ugyanitt részletes helynévgyűjtést is közzétettek, benne számos környezetre utaló, térképen lokalizálható helynévvel. Ezekből kitűnik, hogy az erdők egykor jóval bennebb húzódtak a völgy aljához (Rezalja, Bábaszó, Csereoldal, Nagybükk, Égett-vész teteje, Fügevész, Nagymihály-vesze stb. helynevek).⁴³

Csíkszenttamáson az 1667-os falutörvényében még csak az úgynevezett Keskeny Bükk aszalását tiltották. A vetésforgó miatt feltört új földek is az erdők kárára terjeszkedtek, hiszen azok „*az erdőn vadnak*.” 1676-ban már külön kitérnek az akkor még jelentős csereerdők védelmére, legeltetési („*járom nélkül ökreit ki ne merészelje hajtani a csere aljáig*”) és vágástilalmat vezetnek be, melyet nem szeghettek meg („*Tilalomban csereerdőt senki ne vágja, hordja semmi szükségére a falu híre nélkül*”). Talán a fiatal erdő védelmeként értelmezhetjük, hogy a kerék és fentőfának való fák vágását csak a falubelieknek és nekik is csak saját használatra engedélyezték.⁴⁴ A lombhullató fajok – csere, nyír, bükk, egres, jáhoros (juharos ?) –, illetve az irtások nyomait (Égett-vész, Rez-égése, Báb-aszó, közvetve: Szén-égetők) a helynevek is megőrizték.⁴⁵ Ezek közül a Ponksere a 3. katonai felmérésen közvetlenül a terepbejárással azonosított középkori szenttamási faluhely felett, attól nyugatra elhelyezkedő dombtető.

A falu 16. századi környezetéről Szamosközynek köszönhetően plasztikus leírást ismerünk. Forrása a helyszínt ismerő, és az eseményeket saját bőrén érző szemtanú volt. „*Ezt a helyet*

⁴⁰ CSÍKSZENTDOMOKOS 1999, 14–19, 29–41.

⁴¹ Ezzel egyezően a falu határában mai is találni Csere-oldal, -domb, -homlok, -húzása helyneveket. CSOMORTÁNI 1997, 130.

⁴² CSÍKSZENTDOMOKOS 1999, 34–35; BÁLINT 2004.

⁴³ CSÍKSZENTDOMOKOS 1999, 15, 29–41, 47–57.

⁴⁴ IMREH 1983, 317–318, 327–328.

⁴⁵ CSOMORTÁNI 1997, 112–120.

mostani lakosai a szomszédos magaslaton emelkedő kápolnáról Szenttamásnak nevezik. ... A környék itt is, mint Erdély határvidéke körös-körül csupa sziklás, erdős hegység. ... Ezek után a székelyek népes csapata az imént említett szenttamási hegy lábánál, már az esti szürkület beálltával, rajtaütött a lassan haladó, lépten-nyomon csak sövényekbe, árkokba és kidöntött fatörzsekbe ütköző bíboroson, valamint a szakadékos úton hol megálló, hol visszainduló kíséretén. ... Így aztán a székelység még a bíboros odaérkezése előtt sövénnel, árokkal, rögtönzött töltéssel zárta el és erősítette meg a szűk átjárót. Ezt annál könnyebben teheték, mivel a környékbeli népség valamikor ezt az – akkor már kissé betemetődött – árkot ásta ki az illető körzet határjeléül.” A székelyek a bíborost és kíséretét egy szorosban támadták meg, akik ennek következtében „miután lovaikat otthagyták, gyalog próbáltak menekülni a meredek sziklákon, tölgyeseken és bozótokon keresztül.” A környék vegetációjára utalhat, hogy a fejedelem sebesült kísérője „egy csalitban, faágakból és száraz tölgyfalombból összehordott ágyon” feküdt. Ő beszélt el később a történetet, azaz a leírás szemtanú elbeszélésén, és nem tudálékos rekonstrukción alapszik! A fejedelemmel Mikó Miklós tartott, akivel a hegyen egy juhász kunyhójába húzódott be. Ez Naskalaton terült el, ahol „egy közeli tölgyfa alatt” lepihent.⁴⁶

A különböző erdővédő rendeletek nem bizonyultak eléggé hatékonyak, ezért 1838-ban Csíkjenőfalván súlyosbították a büntetéseket. Noha a forrás meglehetősen kései, az itt említett erdőrészek, fafajok biztosan a középkorban is megtalálhatóak voltak, a körülmények ismeretében a rögzítetténél még nagyobb elterjedésben. Nos, ekkor tiltják meg teljesen a Gyertyánosban a favágást, a bükkfák aszalását „akár kaszálóban akár erdő között legyen ... a „nyírfák is tilalom alá tettettek”. A tilalom oka, hogy a határban már csak „néhány helyeken holmi szakadék erdők”

voltak és „mert tapasztalásba vettük, hogy az épületnek megkévántató fát nem lehet határunk erdejében megtalálni már most is”.⁴⁷ A forrásokban említett bükk- és gyertyán-társulások, erdők (?) mellett tölgyesre, illetve irtásokra és ezek következményeire utaló helynevek is fennmaradtak (Köves-csere, Vész-pataka, Szék-aszó).⁴⁸ Jenőfalvától keletre Veres-csere-teteje. A belterülethez közelebb, illetve távolabb eső irtásokról a helytörténeti irodalom is megemlékezik: Csere-kert, Komló, Egres-kút, hegyes Bükk, (1777); Gyertyánon a Nyíres Erdőből irtást követően „örökség” lett; Seprőd nevezetű hely, mely a falu orotásából van (1785), alsó-, Felső-, Magas-bükk (1794); Bükk pataka, mely ugyan a falu tilalmas maktermő bükk-je volt, de irtották (1795). Hasonló tilalmas maktermő bükk volt Vadkés tövin is, de itt is volt irtvány (1801); Osztorosban az összes nyírfák levágását tiltják a Nyíres saroknál (1838). A mellékelt térképről kiderül, hogy a -bükk, -csere, gyertyános összetételű helynevek egy része ma szántóként, kaszálóként hasznosított területek elnevezése.⁴⁹

Karcfalvi helynevek szintén vegyes társulásokról és irtásokról adnak hírt: Nyír, Csere-kert, -kapu, Eger, Égés, rez, Rakottyás, Gyertyán, Vész.⁵⁰

Dánfalvától keletre található a Só-vész. A falu körüli erdőkre és irtásokra a -csere, -bükk, -bik, -égés, -rez, -eger, -nyír, -aszó összetételű helynevek utalnak.⁵¹ A falu közvetlen szomszédságában magasodik a 3. katonai felmérésen a Cseretető.

Felcsíkon a Nagy-mező helynév (1633) egyértelműen jellemzi a falvak közötti területet. Mai sivár képe csalóka, a helynevekben több korábbi tájelenem neve fennmaradt: Halastó, Mocsár, Malom-kert, illetve Nagy aszalván, Nyír-tető, Bernád-egere, Szénégető.⁵²

Madarason a 16. századtól adatolt a fejedelmi vashámor működése, amely hosszú ideig működött. A vasolvasztáshoz szükséges faszenet elsősorban bükk és tölgyfából nyerhették,

⁴⁶ SZAMOSKÖZY 1981, 293–298.

⁴⁷ IMREH 1983, 497.

⁴⁸ CSOMORTÁNI 1997, 104.

⁴⁹ SZABÓ–JAKAB 2001, 65–66, 173–183.

⁵⁰ CSOMORTÁNI 1997, 92–99.

⁵¹ CSOMORTÁNI 1997, 77–88.

⁵² CSOMORTÁNI 2008, 89–91.

így a hámor egész biztosan hozzájárult a felcsíki erdőtakaró visszaszorulásához. Ez a helynevek szerint egykor közvetlenül a falutól nyugatra is megtalálható volt (Vágástető). A madarasi falutörténeti kötetben jó történeti és jelenkori helynévgyűjteményt tettek közzé. Ebben számos környezetre utaló helynévvel találkozunk: *Vész-hát* (1675); *Szén nevű hely* - a hámorhoz tartozó faszénégetés helyszíne (1681); *Gaz-bükk* (1778); *Alsó Vész, Vágás, Veszes erdő, Szélbüke, Nyáros tető, Nagy eger, Csonka aszaló, Égés, Nyír teteje, Eger-kert* (19. század). A helynevek lokalizálását jól használható térkép egészíti ki. Ebből egyértelműen kiderül, hogy a különféle, irtásokra utaló helynevek nem a havasi területekre, hanem a medence belső, falu melletti részein irtott erdőkre utalnak.⁵³ Ezekkel a helynevekkel egy korábbi gyűjtésben is találkozunk (Égés, Bükk, Juharos, Nyír, Nyáros, Rakottyás, Vágás (közvetlenül a falutól nyugatra), Vész, Csonkaszaló).⁵⁴

A Hargita felé eső legelők eredeti növénytakaróját jelzik a Rákostól keletre összeírt Nagyégés, fehéraszó helynevek.

Kissé délebbre Göröcsfalván Cserenyír, vész összetételű helyneveket gyűjtöttek, míg a Bogáton szórvány tölgycserjék ma is fellelhetők. Az egykori növényzetre és emberi beavatkozásra a Fejéraszó, -eger, -egeres, -csere, kecskevész, nagy-égés, -nyáros, -szilos, -vágás, -üver, -vész helynevek utalnak.⁵⁵ A 17. századi Cserey-kúria belső, ma már nem látható falképein nemesi vadászat jelenik meg. A hajtás egy ritkás, lombhullató erdőben zajlik, amit a rákosi falutörténet, a helynevek alapján nem teljesen alaptalanul, annak bizonyítékeként említ, hogy ebben az időben a több falu határában található felcsíki Nagymezőn még itt-ott tölgy-bükk erdő volt.⁵⁶ A

Rákos feletti, északi, ma már erdő nélküli domboldal, ma is a Cseretető nevet viseli.

Csíkszentmihály 1622-es falutörvényében a Nyíresben tiltja a legeltetést. Ekkor az erdők a szántók végéig, a gyepekig érték, ennek irtása szintén büntetést vont maga után. Az erdők oltalmazása miatt általában tiltották a tűzzel való erdőirtást, ill. a bükkfa lábán történő aszalását.⁵⁷ Az erdők összetételére az összeírások és a helynevek is utalnak: *Csere felé fordulóban* (1719), *Kovács orotása* (1757).⁵⁸ A helynevek lokalizálását egy friss helytörténeti mű alapján végezhetjük el (Csere-tető, -völgy, -oldal; Vaszúvó, Péter-bükke, Szilas, György-vágása, Orotás-patak; Farkas-vész, Égés-patak).⁵⁹

Vacsárcsiban egy 1757-es birtokösszeírás részlete rávilágít a környezet változásaira: *a Vatsartsi és Szent Mihályi Hátarok között a Rátné Csereje nevű Lábban bira egy földet, mely most parlagjában vagyon s erdő is kezdette lepni*.⁶⁰ Azaz egy régi irtott cseretölgy erdő helyén szántót alakítottak ki, ami a felhagyását követően visszaerdősödött, ekkor már vélhetően fenyővel (?). A jelenkori helynévgyűjtemény számos, ma már nem látható környezeti elemet rögzített: Csere útja, Csere ajja, Rez (?), Halászkod sövénye, Kerek-nyír.⁶¹

A madéfalvi helynevek (Aratás, Aszalás égés, Bakk vesze, Bükk, Eger, Fehéraszó, Szénégető, Fűrészkert, Jó-ré-vesze, Orotás, Szénégető, Vágás) a fenti elképzelésekbe illeszkednek.⁶² A „Cserét” – tölgyerdőt egy 1707-es végrendelet is említi.⁶³

Csíkcsicsói helynevek: Aratás, Aszó, Bükk, Csere- Cserehát, Egres, Fészó, Laposnyír, Nyárszeg, Rakottya, Vész, Joharkút. A helyi emlékezet a falu melletti régi erdők helyét is ismerni véli.⁶⁴

⁵³ PÁL-ANTAL ET AL. 2006, 262–282.

⁵⁴ CSOMORTÁNI 1997, 63–71.

⁵⁵ CSOMORTÁNI 1997, 54–59, illetve 42–52.

⁵⁶ CSÁSZÁR 2003, 83.

⁵⁷ IMREH 1983, 297–300.

⁵⁸ SZABÓ T. 2006, 45–48; CSOMORTÁNI 2006, 139–146.

⁵⁹ SZÓCS-SZÓCS 2008, 131–132.

⁶⁰ SZABÓ T. 2006, 75–76.

⁶¹ CSOMORTÁNI 2006, 136–139

⁶² CSOMORTÁNI 1997, 24–41.

⁶³ TÜDŐS 2003, 344.

⁶⁴ CSÍKCSICSÓI TALLÓZÓ 37–40.; CSOMORTÁNI 1997, 7–23.

Ugyanitt Alszezen említenek 1759-ben a *Taplocza nevezetű Forrás Vize mellett egy sessiot, mely igen Lápos és vizes helyly úgy hogy lako helylynek alkalmatlan.*⁶⁵ A csicsóiak később erdeik védelmében hoztak szabályzatot, ugyanis az erdő irtása olykor pazarlóan felelőtlenül folyt, tudniillik „*némely emberek levágván a legszebb fákat, abból egy tőkét elvive a többit veszni hagyják*” – írják 1842-ben. Éppen ezért „*valahány nyers fát valaki elpusztít, minden fáért külön-külön minden irgalom, kegyelem és engedelmen kívül 12-12 ezüst forintot*” fizetett.⁶⁶

Pesty Frigyes gyűjtése során a delneiek azt nyilatkozták, hogy a Csicsó és Delne között elhelyezkedő Torda-völgye, ma nyílt, szántott részen egy Torda nevű ember irtotta ki az erdőt. Itt több adat van irtásra, erdőre (bükk, csere, nyír).⁶⁷ Csomortánban Ördögös tó, Mocsár (borvízes), Cserető (1757). A visszaerdősődésre itt is találunk adatot 1757-ből: *egy Erdőtől felkölt régen szánto föld most Néhül helylyel kaszáló/Egredben.*⁶⁸

Pálfalvának az Oltra nyúló részén a Szépvíz tövében egy nyíresben ló kert volt: *Az az nagy nyír tilalomba uolt mind az szepuizel egietemben... az szep víz töuin fellul az olt melike lo kerty uala.... Es az Nyre ment ell.* Ugyanitt a Somlyó felé eső részről a 18. századra már mező volt: *felső mezőben... a pálfalvi útra menőben.*⁶⁹

Az egykori Szent Péter-plébániához tartozó Csobotfalva, Somlyó, Taploca, Vardotfalva határában többfelé őrzik a helynevek a régi, változatosabb erdőtakaró, illetve az irtások nyomát. A somlyai, csobotfalvi határban (két külön közbirtokosság!) Bükk-ajja, Nagy-Bükk, Gyertyános, Cserés-oldal stb, Bükk-ajja, Égett-sarok, Gyertyános, Híjaszó, Kerek-eger, Szénégető, Vágás, Nyíres; Taplocán: Vész, Aratás-tető helyneveket

találjuk.⁷⁰ Az erdők közelsége miatt a felhagyott szántók hamar visszaerdősödtek. Csobotfalván 1757-ben írják: *A Közép Bük patakán a Száraz Völgy alatt egy Közép rendű joságu Zápp föld ... melyen most Erdő vagyon.*⁷¹

A taplocai határból 17–18. századi helynevek jelzik az Olt-menti növénytakaró összetételét, illetve a lezajlott irtások nyomát: *ot melette ualo fizes* (1614), *Nagyeger, Pál Egriben* (1756), *Köves Vész, Nagy Vész, Orotásban, A Bodo* vágásában, de a régi fokrendszerre is találunk nyomokat: *Az olth mellett a Baxa fokában... szénat termű mindenkor tilalmas kaszáló* (1757).⁷² A vardotfalvi birtokok között 1757-ben a következő, környezeti viszonyokra utaló helyneveket is rögzítették: *Köves Vész, Orotás, Kökényes-láb.*⁷³

Az alsíkiak életét az itt már hatalmas ártérrel rendelkező Olt jelentősen befolyásolta. Zsögödben ugyanakkor számos erdőre utaló helynév van: *Aszalván, Besső-vész, Bükkvágás, Kacsosnyíre, Kerek-bükk, Kerek-csere, Szénégető, Szilvágás, Vész.*⁷⁴

Csíkszentkirályon már a 17. században malom állt az Olton: *az Szent Kirali olt vizin leuó malom.* Itt *A határban az erdő alatt a rakottyas tó mellett felyül az erdő felől,* illetve *Felső erdő alatt a nados szeg felett...* illetve *a Felső erdő alatt Fűzesben* (1720) leírások szerint a ligetes ártér közelében még állt erdő. Az erdők összetételét a *Csere-tető*, sorsukat az *Orotva tető* helynevek jelzik. Az erdők egészen az ártér, ill. a falu közléig húzódhattak, tudniillik *Az Felső erdő alatt Fűzesben/nados szeg felett* írnak össze szántókat (1720), ill. *a Sz: Kirallyi felső erdő alat Kovacsok utcájara jövőben* (1765).⁷⁵ Ma jobbára csak a helynevek jelzik a régi erdők helyét: *Aszalván, Csere ajja, Nyíres, Szilos, Vágás.*⁷⁶

⁶⁵ SZABÓ T. 2006, 11.

⁶⁶ IMREH 1983, 500.

⁶⁷ PESTY 2013.

⁶⁸ SZABÓ T. 2006, 12.

⁶⁹ SZABÓ T. 2006, 21.

⁷⁰ CSOMORTÁNI 2007, 137–148.

⁷¹ SZABÓ T. 2006, 8.

⁷² SZABÓ T. 2006, 56–58. Későbbi adatok alapján Szereda mellett is volt egy fok.

⁷³ SZABÓ T. 2006, 76.

⁷⁴ CSOMORTÁNI 1986, 78–80.

⁷⁵ SZABÓ T. 2006, 39–42.

⁷⁶ CSOMORTÁNI 1986, 76–78.

Csíkszentléleken 1759-ben említenek a Bük alatt szántót,⁷⁷ míg további erdőkre a helynevek utalnak: Anda bükke, Bükk ajja, stb. Csere ajja, stb., Nyír-oldal.⁷⁸ Aligha véletlen, hogy a szomszédos Csíkmindszenten hasonló helynevekkel találkozunk: Boroszlói-égés, Bükk-oldal, Cserefás-kert, Nyíres völgye, Orotván, Rakottyás, Vágás, Vész.⁷⁹

Csíkszentgyörgytől a Csíkszentmártonig tartó keletebbi részt (a Fiság bal partját?) nevezték Kismezőnek (megkülönböztetésül az Oltig nyúló Nagymezőtől) már a 16. században is: *az Zenz martonra meneobe, az Kis mezeoben*. Valahol ettől keletre keresendő a *Körösmény falui czere* is (1654). A Fiság ártere Szentgyörgy mellett húzódott, az itteni nádas szerepel Lipszky térképén is, mellette cserererdő: *Sz: Georgj hatarban a nadas alatt*.⁸⁰ A *Fisak vizinek derek foliama-n nagj palokon közlekedtek és ezen lisztelő malom ház-ak voltak*.⁸¹ A falu déli szélé mellett még egyes lombhullató erdőtársulások voltak: *A Szent János Mezein a Lápos Cserére menőben... Nyirire menőben*.

A csereerdőket a művelés céljából (is) irtották, így írhattak a 18. század végén *Cere mellett szántót; vicinusa egy felől a falu Cereje*. A magát Szentgyörggyel azonosító, eredeti nevén Körösmény(-falva) 1619-ben saját konstitúciót tett a *csere, nyíres és bükk tilalmas erdőnknek meg tartására*.⁸² Ebből azonban nem derül ki, hogy hol és mekkora erdeik vannak, de jellemző módon célkitűzésük az értékes tölgy és általában a lombhullató erdők védelme volt.

Bánkfalva és Kotormány között a mezőben még a 18. század közepén is láthatók voltak a régi erdők nyomai: *Nagy Harasztosba a kotormányi Uton által rugoban* említenek szántókat.⁸³ A szomszédos Kotormány területén a 17. század

hajnalán még álltak a tölgyesek, de már megkezdődött irtásuk: *Kottormany Hatarban; az alsö mezeoben cherrere hágóban, az cherenel... felseo mezeoben ortouagjban* (1606.).⁸⁴

Bánkfalván 1700-ban három tízes rögzíti a közös csere és bükk tilalmas erdőkről szóló határozatát, noha a szövegből kitűnik, hogy már korábban volt egy erre vonatkozó falutörvényük (*noha ennek előtte volt végezéssünk, mely a sok változó disturbiumban elveszett*).⁸⁵ Ebben az erdők helyét is megadják az Édes Bükk pataka és a havasi út között. A 18. század elején említi az *Egrés aszó Patakan átol Csere oldal nevü helyben lévő szántót*, ami egyrészt irtott égerfákkal borított részre, eltűnt (?) tölgyesre és éppen emiatt kiszáradt, vagy időszakos vízfolyássá váló patakra utal, melyek helyén szántó létesült.⁸⁶ Ez a passzus sűrítve tartalmazza azokat az újkori folyamatokat, melyek máig ható módon alakították át a környezetet. A 3. katonai felmérésen ezen a részen a Málna-oldal, Csutakos helynév egyértelműen irtásra utal, míg a Csere-oldal, Kicsi nyír, Édes bükk a régi erdő összetételére, a Szénégető-pataka pedig a változás egyik okára.

A Nagy-mezőn, közvetlenül az Olt mellett, nedves kaszálók feküdtek, amint erre számos Sás-kert helynév utal.

Az időközben elpusztult, szintén Fiság-völgyi település, Monyasd 1601-es falutörvényében több ízben is foglalkoznak az erdők védelmével. A Bükkből csak a bíró tudtával lehetett fát vágni, de aszúfát fejsze nélkül szabad volt hordani. A pásztorokat eltiltották attól, hogy a fákat meghántsák, illetve álló fába tüzet tegyenek.⁸⁷ Ez a kitétel egyértelműen nagyméretű lombhullató fákra, erdőre utal, a fenyőféleken ugyanis nem keletkezik olyan odú, amibe tüzet lehetne rakni, míg ez a bükk, tölgy

⁷⁷ SZABÓ T. 2006, 42.

⁷⁸ CSOMORTÁNI 1983, 75–76.

⁷⁹ CSOMORTÁNI 1982, 155–157.

⁸⁰ SZABÓ T. 2006, 18.

⁸¹ SZABÓ T. 2006, 22–23.

⁸² BÁRTH 2007, 333–334.

⁸³ SZABÓ T. 2006, 9.

⁸⁴ SZABÓ T. 2006, 62.

⁸⁵ BÁRTH 2007, 335–337.

⁸⁶ SZABÓ T. 2006, 8.

⁸⁷ SZÓCS 2004.

esetében gyakori jelenség. A monyasdi völgytől délre az I. katonai felmérés még a *Cseretető* nevű helyen (tölgy?) erdőt jelöl, ami egyértelműen jelzi a domboldal eredeti erdőtakaróját.

Menaság közvetlen közelében ma bükkös van, de előfordulnak nyírre, cserére, égerre utaló helynevek is a 17–18. századi forrásokban. A szántók mezsgyéi a környező domboldalakon jól látszanak. A szántók a csereerdőig (*Cséraalat való nevű helyben* ill. *njr végben* említenek szántót 1711-ben), míg a kaszált részek egészen a fenyvesek közeléig húzódtak: 1651 *faljka feniő fein* említenek szántót, illetve hasonlóan távoli helyen kaszálót (1684.): *Agh Patak fejben való szena fuit megh kaszalta*. Folyamatos művelés hiányában a természetben elindult a visszarendeződés: *az erdő fel vött; Szopos teteiin vagion egj darab föld szanto fold uolt az erdo fel kezdette vénni*. Az aszó, mint időszakos vízfolyás és az irtások kapcsolatára egy 1739-es példa: *Szék aszo Féiben Egy darab orotás egy kalongya Szene leszen rayta*.⁸⁸ A 20. század közepén még számos környezetre utaló helynevet feljegyeztek: Rakottyás, Begyentőr (bölénycsapda!), Bük-alja, -nyaka, stb., Csere (1783), ill. Csere-oldal, -alja stb, Eger, vész, Jáhoros, Komlós, nyír, aszó, Szilas, Tilalmas. Ezek, az erdők az öregek 1941-ben tett visszaemlékezései szerint, még majd mindenütt lehúzódtak a falu széléig.⁸⁹ Itt jegyezzük meg, hogy a falu nevének etimológiája szempontjából talán nem érdektelen, hogy összeírtak egy Ág-völgy, Ág-völgy feje nevű részt, ami talán a település nevének a Ménes ágra visszamenő magyarázatát erősítheti.

Ma a Nagy-mező a Zsögödi-szorostól a Tusnádi szorosig (?) húzódik, és úgy tűnik, hogy ez már hasonlóképpen lehetett a 16. században is, ekkor ugyanis Csíkszentimrén említik 1607-ben a *nagy mezeo*-t. Az erdők azonban lenyúltak az alsó részekig *az erdo alatt a Bedecs út mellett a bedetsi erdore fell jaro út*. További adat Barla Molnánál ... *egj darab Irtas* (1666), illetve a Margit-kápolnáig értek: *az also erdő alatt a Kápolnán belül* írtak össze szántót. 1740-ben *kozepső*

erdő alatt To köz nevű helyben. A falu mellett többfelé voltak erdőfoltok (Alsó-, középső, felső erdő 1720-ban), azon belül már csak elvétve maradtak facsoportosulások: *az alsó erdő alatt a cserefáknál*, de van helynévi adat szilre, égerre, égerre is. Kissé délebbre: *Szent simoni mezőn Erdő alatt Szilosba. Két pusztá tóhely melyek közösök az több possessorokkal* (1688).

Az egykori erdők eltűnésének egyik okozóját, a szentsimoni határ szélén lévő *Zen egeteo*-t 1608-ban említik, míg a fűrészekre 1671-től (?) van adat, már akkor így hívták az egyik befolyó patakot. A határban /a telkek szélén húzódó kaszálókat (?) kertek kerítették. Az Olt két partjára települt falu életét alapvetően meghatározta a víz közelsége: *Sár keozeot, Kerek nadra meneoben* említenek szántókat (1622), illetve a víz visszahúzóását elősegítő fokokat (1666), továbbá *Halas Toh és hál tarto helyeket* a Henter udvarházhoz tartozó tanórok mellett (1671). A tavak egy része magántulajdonban volt, amint erre a *Bak Imre taua, Benéné tova és Boczkor taua* helynevek utalnak. A határban a *hév víz patakának* a befolyását *Taploczának* is nevezték. Ekkor még használatban voltak az Olt-menti vízszabályozást, ártéri gazdálkodást elősegítő fokrendszerek: *az Szelies foknal* írnak össze kaszálót 1666-ban. Az irtások miatt az erdők egyre távolabb estek: *Szt: Imrei erdőn Vágás nevezetű helyjen; vicinusa délről a bedetsi erdőre fel járo utt* (1762).⁹⁰

Csatószezen közvetlenül a szántók mellett húzódtak az erdők, melyek összetételét és tulajdonosait is (!) jól tükrözik a korabeli helynevek: *Miklos janos egere melet* (1753), *az erdő alat farkas nyiry nevű helysejben*, *az Csik Csatoszezi erdő alat*, illetve *Az Csik Csató Szegi hataron erdő alat az Miklos Janosne Égerin alól* (1755) írtak össze szántókat. Az erdők sorsát a *Hoszszo orotás* (1763), *vész nevezetű mező* (1796) jellegű helynevek mutatják. Egy későbbi adat szerint: *a Csatoszezi Erdő alatt Hoszszo orottás nevű helyben Széna fűvek közöt* (1803).⁹¹ Ugyanakkor több helyen említik, hogy ilyen-olyan erdő volt, de most kaszáló, szántó.⁹²

⁸⁸ SZABÓ T. 2006, 17–20.

⁸⁹ ÚJVÁRI 1983.

⁹⁰ SZABÓ T. 2006, 24–39.

⁹¹ SZABÓ T. 2006, 7–8, 37.

⁹² PESTY 2013.

A falu határában a 17. századtól említik az ártéri gazdálkodás-vízszabályozás nyomait a tavakat illetve az erdőkre, vegetációra utaló helyneveket: az *Hidegsegen ualo to heli* (1615) ugyanekkor szilasert száz huszon öt forintot adott vala, *Nyr Mezeön* (1617); erről később írják (1732): *Szent simoni mezőn Erdő alatt Szilosba. Két pusztá tóhely melyek közösök az több possessorokkal* (1688), *Erdő alatt az Töltés (!) veginel* (1720), ill. ugyanitt Kovács Egriben... *erdő alatt Farkas vész Egrinel, erdő alatt nagy vészben, erdő alatt Szén egetőben... Nyír mellett ...*, *Erdő alatt közepső nevű helyben az Aszó mellett... Hosszú orotás nevű helyben...írnak össze szántókat.* 1734-ben az itteni fokot említik *Az ólt mellett az szeke hidgjan feljül széllyes fokon alól...* A helynév és az ártér élésének összefüggéseire egy későbbi, 1773-as adat világít rá: *néhai Nagy Márton a mi élt azon Csikászó Désa Sára Tónak felibe Csikásztot, Varsáit ottan tartotta midőn mások varsáit ott tanálta ki hánta onnan egybe is vagdalta, az eo halála után is Nagy József mikor érkezett csikásztot ottan.* Nyilvánvaló, hogy nem csak a szentsimoni foknál, hanem az Olt mentén minden faluban hasonlóképpen hasznosították az ártereket, holt-ágakat, tavakat, fokokat.⁹³

Verebesen ma is találni egy-két maradvány tölgyet, ezekre, vélhetően akkor még nagyobb, összefüggő állományban, a legkorábbi helynévi adat 1586-ból: *Egy Nagj Tanorok Maradot Becz Palrol Verebes mellet, egj feleól Mas feleól Horgos pataka mellett Az Cheres ponkna.* Ezt még később is említik (1717): *az cseren verebes elót, de az összeírásokban más fajok-erdők (?), és természetesen az irtások is feltűnnek: Aszó-patakán, Gergélj Mihály egre mellett... melynek vicinussa az eger, az égés sarkára menőben.* A művelt területek kiterjesztése oda vezetett, hogy az egykori erdők már csak dűlőnevek emlékeinkén élnek tovább: *az Csere nevezetű hatarban az vetés kertre menő labban – írnak össze egy*

szántót 1769-ben, illetve további szántókat *az Aszó nevezetű lábban, az Orotás nevezetű helyen* (1796). Olt-menti faluként Verebesen is kialakították a megáradt Olt vizének szabályozására, visszatartására a fokokat: *Fok-Árok nevű helyben, Oltmelett valo Fok árokja...*⁹⁴ Az alcsíki erdők egykori Olt-menti helyzetére egyértelműen utalnak az Olt balpartján, közvetlenül az ártér szélén összeírt Égés-domb, Nagyvész helynevek.

Szentmártonból ismerjük a legkorábbi irtásra utaló adatok egyikét 1606-ból: *hagó feien cherne bwjókiben orotátott Boch Imre, az hagó feien chierne bukiben orotátás nagj mezőn - azaz ekkoriban még a mai Nagymezőn voltak irtható erdők.* 1616-ban írták, hogy *Az cziere alattis tudok ket darab orotast.* Ezek egyike a *Kasteljnál* (1688) *Az falu vegiben a' Pusztá Kő háznál.*⁹⁵ A szántó és az egykori csere, azaz a tölgyerdő tehát valamikor közvetlenül a falu mellett helyezkedett el. Becz Imre több föld és tó birtokosa is volt, földjeire jobbágyokat telepített (!): *az hidegsegen ualo tot biria uala Becz Imreh Vram ... hazakot is czenaltatott uala* (1625). Ugyanekkor a Hidegseg (Fiság-mente) egykori növénytakaságaira itt is utalnak: *Nyr mezoben, illetve Kortvelyes völgy* (1659). A 17. században már említik *Az chere alat-i szántókat.*⁹⁶ Az 1996–1997-ben gyűjtött helynévanyagban az egykori környezet még visszaköszön: Bükk, Csere-ösvén, Gyertyános-sorka, Nagy-aratás, Nyír,⁹⁷ Csekefalván Hegyes Nyír, Falu Irtoványa, Nyír szeg, Fok-nevű helyet említenek.⁹⁸

Kozmásan 1688-ban említik a tölgyeseket, melyek a szántók közelébe (?) értek: *Az Csere alatt, Az nyír alatt, Az Csere dombján.* 1690-ben szintén említik az *all Csikban Kozmason kívül egy nagy darab Csere erdő-t.*⁹⁹ Utóbb 1769-től adatolt az *Orotvány, Béli Csereje*, ezek egy része a keleti határban volt: *vicinusa Napkeletről az csere, Az Eger mellett, Rakottya nevű hely, egy Pusztá Halos Tó is...* A helynevekre alapozott

⁹³ SZABÓ T. 2006, 49–55.

⁹⁴ SZABÓ T. 2006, 58–61.

⁹⁵ SZABÓ T. 2006, 42–45.

⁹⁶ SZABÓ T. 2006, 42–45.

⁹⁷ CSOMORTÁNI 2005, 150–153.

⁹⁸ SZABÓ T. 2006, 10.

⁹⁹ TUDÓS 1998, 222.

erdőrekonstrukciókat szintén ugyanez az 1772-es irat erősíti meg: *Vagjon ezen fellyul egy egész irtott Hegy oldal, melly régentén Béldi Cseréje nevezetű Erdőből irtatott az Jobbágyoktól, Az most említett Béldi cseréje nevezetű Erdő közös volt egy néhány Possessor vrakkal, actu azoknak Jussain sokon is birnok otton, azon Irtasba.* Béldi Kelemen a 17. század legelején örökölte meg a Beczek alcsíki birtokait, ez esetben erdeit is. Egyik további erdőnek a helyét is megadják (1796): *A Tusnád előtt valo Csere mezőn.*¹⁰⁰ A jelenkori helynévanyagban még fellelhetők a régi környezetre utaló adatok: Andor-bükke, Bocskor-orotása, Csere ajja, -ódal, Egeres, Orotván, Új-aszalván.¹⁰¹

A falvak közti erdők mellett ekkor már javában élték a távolabbi havasi erdőket is. Szintén ekkor említették, hogy *Az kozmasi Jozaghoz birodalmok vagion Barot havasabannis... az Barot hauassanak vicinussa Egj feleol hermany hatar, Mas feleol Chyki Zent Kiraly hatar vagyon Egj Tanorokok kit Tekeresnek hynak; Az Barotth hawassa... Azon hawas mellet keozel Kapws hauasabannis valo birodalma Becz Palnak; az górgósban vagion Verbes feleol Birodalma Becz Imrehnek kozmassi hatarban.*¹⁰² A havasi birtokok minden bizonnyal a legeltetés és szénacsinalás miatt voltak fontosak, ami kiterjedt állattenyésztésre utal.

Lázárfalva közvetlen térségében ma mindenhol mezőket találunk és túlnyomórészt így volt már a 17–18. században is: 1694. *Orotás nevű helyen szántó, Lázár rete uegiben az Komlosban, Kozmás feleol ualó mezeoben, Senas mezőben, Kemlő rét, Fűvenyes Láb,* bár egy-két erdőfolt még állt: *Kerek feniű Dombon, Csere dombján.* Ez utóbbi már szántó megjelöléseként szerepel 1759-ben, így kérdéses, hogy volt-e rajta ekkor még erdő, akárcsak a *Tőgyes mezőn* (kaszáló). Egy további határleírásnál magányos tölgyre találunk utalást: *Kis Mezőbe a Cserefára mégyen.* Az irtásokra szintén több hely utal. Az *Eresztevény*

dombja helynév védett sarjerdőre utal az *Orotás végénél.*¹⁰³ A falu határában több nedves élőhely volt: *naid mezejen, az to melet, az Ju ferestő tonal, Czene tavánál, Megye sár.*¹⁰⁴ A helynevek a 20. századig megőrizték az egykori növénytakaró és az erdőirtások emlékét: Égés, Gyertyános, Orotás, Aszaló, Barta-vágás, Bükk, Eresztövény.¹⁰⁵

A tusnádi határban/havasban már jobbára fenyőket írtak össze, de találkozunk más fajokkal is: Eger alatt, Csere mező. Az erdők visszaszorulása alighanem összefüggésben van az *Erdő égése, Fűrész-lábja* helynevek névadási motivációi mögötti tevékenységekkel.¹⁰⁶ Ugyanakkor Tusnádon a templomdombon, ma kisebb, vélhetően ültetett tölgyes látható, de a falu közelében korábban is voltak tölgyesek (1796): *A Tusnád előtt valo Csere mezőn.*

A falu melletti szántók egy része a 16. században az Olt és a lenyúló erdők közé szorultak: *Thusnadon alol az olthnak az thul felin vagion Birodalmok az heljben kit Juhosnak hínak, vicinussa aznak az olt egyik feleol, Mas feleol az Erdeo kit Juhusnak hiueonk.* 1615-ben emlitenek egy patakba leuó tó heli-t, melyről némivel később 1622-ben írják: *az Rauaz pataka teouteol fogua az mitacz patakateueig tudom hogj tilalmasba tartotta Becz palne nem szabad uolt masnak ezt halaznj, az Rauaz Patakaban ualo to helliet tudom hogj Becz Pal dugatta uolt fel... az gjukeresben uagjon egj to azt tudom hogj Becz palne tilalmasba tartottak; nem uolt szabad masnak ot halazj.* Azaz számos patakot dugtak el és azt halászhelyként birtokolták. A tavakban, mint másutt is láttuk varsákkal halásztak (1688): *Vagyon egy Pusztá Tó hely is a Varsa vécz nevű helyly mellett.* A patakok elrekesztése-dugása mellett itt is alkalmazták az ártéri vizek szabályozására a fokokat (1744): *az Tusnadi Hataron Holt fok nevű Helyben.* Ezeket a területeket részben kaszálóként hasznosították: Széna rétben a *Holt foknál* (1767).

¹⁰⁰ SZABÓ T. 2006, 63–68.

¹⁰¹ CSOMORTÁNI 2005, 143–145.

¹⁰² SZABÓ T. 2006, 58–62.

¹⁰³ A középkori eresztevényekhez lásd SZABÓ 2008, 331–333.

¹⁰⁴ SZABÓ T. 2006, 13–14.

¹⁰⁵ CSOMORTÁNI 2005, 153–156.

¹⁰⁶ SZABÓ T. 2006, 67, ill. 71–75.

Itt kell rátérnünk kissé részletesebben a vízgazdálkodásnak és halászatnak a jelenleginél jóval nagyobb középkori szerepére.¹⁰⁷ Az Olt árterei kiváló halászóhelyek lehettek mindig is, de emellett halastavak is viszonylag gyakran szerepelnek a későközépkori forrásokban. Ez nem csak a tágasabb Alcsíkon, de Felcsíkon is adatolt. A halászatnak számos válfaját művelték-alkalmazták. Egy 1667-es szenttamási tiltás szerint *az Olt vizében ... szikannyal és, kappagatóval vagy maszlaggal ..illetve garküvel, habval* halásztak. Ezt szabályozták 1676-ban is, ekkor korlátozzák a halászatot a Babora-Babosza, Lebed-Leseőd, Kőd patakán.¹⁰⁸ Dánfalván 1638-ban említenek tavakat, melyek örökség részeként, bizonyára jövedelmet, megélhetést jelentő halastavak lehettek.¹⁰⁹ A ma is jelentős ártéri résszel rendelkező Alcsíktól eltérően Felcsík jóval szárazabb területnek tűnik. Az Olt szabályozása és az erdők kiirtása előtt azonban itt is szép számmal voltak nedves élőhelyek. Borzsovában, mely az Olttól ugyancsak távoli falu, a 17–18. században malmot, halastavat említenek (*Boroua falua aluegeben az orzag hidgian fefelliell egy molnot – 1633, Halas Tóra jövőben, a vagyis a Halasto kuttyára jövőben - 1759*), azaz ekkor az itteni Nagy Mező belső részein is szép számmal lehettek bő vízü patakok, nedves területek. Taplocán szintén említik az Oltból leválasztott haltartóhelyeket: *Az olth mellett a Baxa fokában... szénat termű mindenkor tilalmas kaszáló* (1757).¹¹⁰

Az Olt alcsíki, több ágra szakadó, kanyargó szakasza, széles árterével azonban igazi halparadicsom lehetett. A halászó helyeket azonban fokok kialakításával, halastavak létrehozásával is növelték.¹¹¹ A fokokat gyakran az Olt levágott meandereiből alakították ki áradáskor vizet engedve a kiszáradt mederbe, majd azt lezárták, illetve varsákkal rekesztették el. Szükség esetén újabb vízmennyiséget is engedhettek bele, gyakorlatilag haltenyésztő helyekként működtek.

Rájuk vonatkozó forrásaink késeiek, 18. századiak ugyan, de igen valószínűnek tűnik, hogy már a középkorban is alkalmazták őket. Ilyen fokról tudunk Alcsíkon több helyen: *az Tusnadi Hataron Holt fok nevű Helyben* (1744). Ezeket a területeket utólag részben kaszálóként hasznosították: *Széna rétben a Holt foknál* (1767). A halastavakban „alföldi” csikász élet folyt: Csátószegen 1734-ben az itteni fokot említik *Az ólt mellett az szeke hidgian feljűl szélljes fokon alól*. A helynév és az ártér élésének összefüggéseire egy későbbi, 1773-as adat világít rá: *néhai Nagy Márton a mi élt azon Csikászó Désa Sára Tónak felibe Csikásztot, Varsáit ottan tartotta midőn mások varsáit ott tanálta ki hánta onnan egybe is vagdalta, az eo halála után is Nagy József mikor érkezet csikásztot ottan*. Nyilvánvaló, hogy nem csak a szentsimoni foknál, hanem az Olt mentén majd minden faluban hasonlóképpen hasznosították az ártereket, holtágakat, tavakat, fokokat.¹¹² Verebesen is kialakították a megáradt Olt vizének szabályozására, visszatartására a fokokat: *Fok-Árok nevű helyben, Oltmelett valo Fok árokja*.¹¹³

A halászatnak régészeti nyomait is ismerjük, a csikkozsmási Becz-kúria egyik személgödrében halpikkelyeket, rákollókat, kagylót is találtunk.

Úgy tűnik tehát, hogy a 17–18. századi közvetlen adatok, illetve közvetett helynévi nyomok alapján jól dokumentálhatóak a korabeli környezet eltérő elemei. A mai, illetve az újkori állapothoz képest; feltételezzük, hogy a kora újkorra rekonstruált állapot hatványozottan igaz lehet a korábbi századokra vonatkozóan. Hasonló jelenségre figyelt fel az ország hideg sarkaként ismert, szomszédos Gyergyói-medence néprajzát kutató Tarisznyás Márton is, aki a terület történeti néprajzi feldolgozása kapcsán hívta fel a figyelmet arra, hogy Gyergyó eredeti növénytakarója, erdőállománya jóval változatosabb volt. A medence alsó részein kiterjedt mocsarakat,

¹⁰⁷ A téma legutóbbi áttekintéséhez ld. FERENCZI 2008 bő szakirodalmi áttekintéssel.

¹⁰⁸ IMREH 1983, 317–319, 327.

¹⁰⁹ SZABÓ T. 2006, 9–10, 13.

¹¹⁰ SZABÓ T. 2006, 56–58.

¹¹¹ JÁNOSI 2004, 407–408.

¹¹² SZABÓ T. 2006, 49–55.

¹¹³ SZABÓ T. 2006, 58–61.

közöttük erdőket, azon belül is lombhullatókat, tölgyeseket feltételezett. Fő forrásait neki is a 17–18. századból ismert helynevek alkották, de a népemlékezet is megőrizte az egykor a települések közvetlen közelébe elterülő erdők emlékét. Fontos hangsúlyozni, hogy 1586-ban a kepet két kalongya búzával és harmadfél kalongya zabbal fizették ki, azaz ekkor itt bizonyíthatóan búzatermesztés is folyt. Adatai szerint a 15–16. században jobbra a települések közvetlen közelében folyt mezőgazdasági művelés, majd a 17. században a 950–1000 m magasságig húzódtak a szántók. Ezzel egyidőben a települések közötti erdők irtása is lezajlik és csupán kicsiny foszlányok maradnak meg a 18. század végéig.¹¹⁴ A csiki adatok egyértelműen hasonló folyamatokra utalnak. Az irtások azonban már a magyar nyelvű lakosság ideérkezése előtt megindultak, vagy az Árpád-kor első felében, a vegyes szláv-magyar lakosság idején. Erre látszik utalni a Szécsény helynév, amely irtásra utaló szláv etimológiájú helynév.¹¹⁵

A szomszédos Kászon-székből hasonló helyneveket, adatokat sorolhatunk. Felső faluban (ma Kászonfeltíz) 1692-ben *Halas to*-t említene, a 17–18. századtól meg Csere, Nyr hát, Gyertyános, Aszalvány Byk allia, Demeter-vesze, Gyertyános bükke, Ken-csere, Nagy-csere, helyneveket.¹¹⁶

Altízen hasonlóképpen: Aszalvány-fej, -pataka, Égett-vész, Eger, Fa-aszalás, Gyertyános, Mező-vész, Nyáras, Csere-ponk, Nyíres.¹¹⁷ Impéri környezetre utaló helynevek: *hegjes chiere oldala-ban* (1592);) Nyaras, halsto (1641); *Szász Vágása, Csere oldala, Csere hágó, egi pusztá malom ... az Pap kapujanal* (1656); *Likadon is Vaion egy nagy Tanorok kertem ... Mihaly Istvannal orottúk es kerestúk* (1660). A falutól távol eső területeket a természet kezdte már a 17. században is visszahódítani: *Hirmos Tetein egy regi parlagot esztana helyett mellyet az erdő fel kezdet venni* (1698).¹¹⁸ Egy újabb összeírásból ismertek: Aszalvány pataka, Aszalvánban (1780), Bor vésze (1730), Égettvész, Orotás, Rakottyás (1731 e.) helynevek.¹¹⁹ Jakabfalván 1669-től adatolhatóak erdők nevei: *Gyertyanos neuw helyben, nyir haton*; Csere-ódal (1774).¹²⁰ Far Bik alatt (1619), Nyíres Vász töve (1708), Szász vágása (1774).¹²¹ Az újfalvi történeti helynévanyagban a 18. században Kús Bük, Cserere hagoban, Egres Nyaka, Veszes, Varga Nyíre, Aszaló, Vágás Too, Csére alatt nevekkal találkozhatunk.¹²² A falu jelenkori és történeti helynévanyagában ezek nagyrésze visszaköszön: Aszalvány (1772), Csere-hágó, -alatt, -völgy (1698, 1713), Jáhoró-Juharos, Nyáros-sorka (1772), Ótovány, Rakottyás, veres -vész.¹²³

ÖSSZEGZÉS

A demográfiai növekedés és a nagyobb földterületet igénylő kétfordulós határhasználát egyik következménye volt, hogy a medence alsóbb részein egykor bizonyára terjedelmes erdők fokozatosan kezdtek visszaszorulni, sőt eltűnni. Az erdőhatár visszaszorulása a 18. század végétől

a térképeken is végigkövethető.¹²⁴ A középkori erdők nyomait a 16–17. századi forrásokban már több esetben csak helynévként találjuk meg, ilyenek a szép számmal adatolható aratás, irtás, orotás, vész neveket viselő szántók. A régi erdők összetételét a helynevek meglehetősen

¹¹⁴ TARISZNYÁS 1982, 45–59.

¹¹⁵ KNIEZSA 1948.

¹¹⁶ SZABÓ T. 2006, 140–141.

¹¹⁷ HINTS 2000, 42–50.

¹¹⁸ SZABÓ T. 2006, 141–145.

¹¹⁹ HINTS 2000, 29–41.

¹²⁰ SZABÓ T. 2006, 145–146.

¹²¹ HINTS 2000, 18–28.

¹²² SZABÓ T. 2006, 147–149.

¹²³ HINTS 2000, 3–17.

¹²⁴ JÁNOSI 2004.

jól rekonstruálják, ezek alapján a 16–17. század előtt, sőt néha még ekkor is többfelé számolhatunk lombhullató erdőkkel, ligetekkel. Ha tehát a 17. századi fafajra, erdőre, irtásra utaló dűlőnevek már szántókra, kaszálókra vonatkoznak, akkor az irtásokat már jóval korábban, feltehetően a 15–16. században kezdték-elvégezték. A számtalan csere összetételű helynév alapján Csíkban az erdők jelentős része tölgyes volt a 17. századig.¹²⁵ A jelenkorig a tölgyesek egyik járulékos hasznosítása a makkoltatás. A 17. századi gyergyói végzéseiben kifejezetten említik az ottani Nagy Rét nevű faluközi mezőn található Égett Tölgyfa erdő kapcsán a makkoltatást.¹²⁶ Disznótartás céljaira az árterek is jól hasznosíthatóak voltak. Ezek ismeretében helyi, csíki írott adat híján is bizonyosak lehetünk a középkori sertéskondák létében. Az erdők eltűnésével a makkoltatást a szomszédos területek erdeiben igyekeztek megoldani.¹²⁷

Az irtások eredményeként a medence Oltmenti alsó részein a 16–17. századra már biztosan kialakult egy nagy összefüggő nyílt rész, melyen több falu határa osztozott, és amelyet több ízben Nagy-mezőnek neveztek, noha rajta még több erdőfolt is létezett.¹²⁸ Felcsíkon a Rákostól Taplocáig terjedő nyílt terület szintén ezt a nevet viselte, de alcsíki társához hasonlóan itt is számolhatunk erdős részekkel.¹²⁹ A szinte azonos földrajzi viszonyokkal rendelkező Gyergyói-medencében nagyon hasonló folyamatok játszódtak le. Ott már 1662-ben, illetve 1674-ben is több falu közösen igyekezett szabályozni a falvak között található Égett Tölgyfa (!) nevezetű erdő, illetve a Nagy Rét használatát.¹³⁰

A falvak közötti erdők sorsát a mezőgazdasági területek terjeszkedése pecsételte meg, amit csak fokozott a felső utasítás kötelezettsége.

Imreh István említi, hogy 1771-ben, illetve 1776-ban Carato ezredes elrendelte a falvakhoz közel eső erdők irtását és szántófölddé alakítását. Noha a falutörvények egyértelműen jelzik, hogy a helyi közösségek ragaszkodtak erdeikhez, óvták azokat, akadtak olyan helyi hivatalosságok is, akik ezzel szemben foglaltak állást. 1801-ben írták, hogy *abban kellen utat és módot találni, miként az szükség felett való és gazdasági előmentének akadályára szolgáló erdők pusztíthatatnának*. Szerintük nem hogy akadályozni, hanem ösztönözni kellene az erdők pusztítót, hogy a szénafüvek és legelők helyei növekedjenek.¹³¹ Ez olyannyira sikerrel járt, hogy a 18. század végi katonai térkép tanúsága szerint a falvak közötti, medencealji erdők teljesen eltűntek. Az alcsíki részek 18. századi állapotát, illetve az erdőtakarónak azt követő változásait az újabb térképek alapján próbálták modellezni.¹³² A csereerdők kiirtásának egyenes következménye lett, hogy a 18. században makkoltatni már csak más vidékek erdeiben lehetett.¹³³

Az erdő azonban még a 19. század elején is fontos megélhetési forrása volt az ittenieknek, a korabeli urbáriumok, parasztvallomások alapján a térség lakói leginkább a fafeldolgozásból és az állattartásból éltek. Ekkor még jó kiegészítő élelmezési lehetőség volt a halászat és a vadászat is.¹³⁴

Az éghajlat általános lehűlésével a 16. századot követően egyre inkább megváltoztak a feltételek. Az 1820-as parasztvallomások alapján kiderül, hogy nem csak Erdélyben, hanem az egész Székelyföldön belül is itt voltak a legalcsonyabb termésátlagok, egy elvetett szem után jó esetben három-négyet takarítottak be. Noha a gyümölcsök, zöltségek nem vagy alig teremtek meg, a gabonaneműek között mindegyik feltűnik a búza is. A két nyomásban művelt

¹²⁵ Fentiek, illetve az alább még közölt adatok fényében az itteni egykori tölgyesek létét megkérdőjelező és mindenkor fenyődominanciát feltételező vélemények (pl. NYÁRÁDI 1929, 562–564.) meghaladottnak tekinthetők.

¹²⁶ GARDA 1999, 81.

¹²⁷ BENKŐ 1778, 204–205.

¹²⁸ SZABÓ T. 2006, 7–9.

¹²⁹ SZABÓ T. 2006, 9.

¹³⁰ GARDA 1999, 81.

¹³¹ IMREH 1983, 180.

¹³² JÁNOSI 2004.

¹³³ BENKŐ 1778 (1999)

¹³⁴ TAKÁCS 2002, 6.

szántóföldeken a búza mellett, rozst, árpát, zabot, lencsét, lent, kendert, borsót, fuszulykát (babot), káposztát termeltek, illetve több nemét a veteményeknek.¹³⁵

Az állattartás kiemelkedő szerepét természetesen nem lehet tagadni, aligha véletlen, hogy míg a 17. században a vármegyék esetében az adókulcs az „eke” volt, a székelyeknél ez a „vonó marha.” A teherviselés megállapítása tehát az igavonásra alkalmas nagyállatok száma alapján történt.¹³⁶ Még száz év múlva is azt vallották a csíkiak, hogy a dombon, hegyen levő szántókat négy ökörrel lehet csak megszántani.¹³⁷

Az aszó helynév és száraz völgyek kapcsán kell megemlítenünk, hogy az erdők eltűnésével több patak is elapadt és ezzel együtt gyakoribbá válhattak az áradások és felgyorsult az erózió. A régi, mára már eltűnt vagy érré apadt patakok vízhozama lehetővé tette, hogy majd minden csíki faluban több malom is működött. Ezekre már nem csak a 16. századtól adatolható helynevek, de még a 18. század végi első katonai felmérés is egyértelműen utal. A környezeti rekonstrukciók fontos eszköze a lelőhelyek topográfiai vizsgálata és ezek összevetése a tájrégészeti elemekkel, hiszen ezek az adatok kölcsönösen megerősítetik egymást. Néhány példa.

A Csíkszentkirály–*Karimósarka* lelőhely ma az Olt magas terasza és egy mély, alig csordogáló csermelyt rejtő völgy által bezárt háromszög alapú területen fekszik, csupasz domboldalak alján. Mai szemmel nézve érthetetlen, hogy a mindenfelől magas, meredek teraszokkal szegélyezett területen hogyan alakulhatott ki település, hogyan jutottak vízhez az ott lakók. Ha azonban feltételezzük, hogy a környező dombok egykor erdővel borítottak voltak, amint erre helynevek utalnak, akkor adódik a következtetés, hogy a domboldal vízmegtartó képessége sokkalta jobb lehetett a mainál. A beerdősödött domboldalból fakadó forrás nyilván természetes, lankásabb (gyökerekkel megkötött) mederben kanyargott és nem volt olyan gyors lefolyású, így eróziós hatása is kisebb volt. Feltételezésem szerint tehát

az erdők ismeretlen korban, de nagy valószínűséggel a 13–14. századot követő kivágása vezetett oda, hogy a talajvíz szintje leereszkedett, a csapadék immár gyorsabban zúdult le a környező dombokról és beásta magát az amúgy is homokos altalajba. Így keletkezett az a meredek mély völgy, amelynek martjaiból ma érthetetlen magasságban kerülnek elő, omlanak le az egykor patakminti házak, objektumok lazább betöltésű gödrei. Ráadásul az erdőtakaró megszűnésével a domb eróziója, a talajmozgás is felgyorsult, így a víz és a szél hatására az alsóbb részeken ma 100 cm-t is meghaladó régészetiileg steril homokréteg fedti, az egykor felszínre épített, és a felszínbe beleásott régészeti objektumok fölé.

Az erózió felgyorsulását és a völgy geomorfológiájának drasztikus átalakulását régészeti megfigyelések is igazolják. A domb aljában, közvetlenül a főút mellett 2015-ben a patak jelenlegi medrétől mélyebben (!) elhelyezkedő telken közel másfél méter vastag steril homokréteg alatt kerültek elő 16–17. századi házhelyek és leletek. Ezek elhelyezkedése egyértelműen jelzi, hogy a jelenleg alig csordogáló vízfolyás a 17. századot követően hihetetlen mennyiségű tiszta homokot mosott le és terített szét a térségben.

A domb túloldalán a mindszeri tízesek kialakulásában is fontos szerepet játszhattak az egykor jelentősebb mellékpatakok, melyekre ma szinte csak a felszín utal, víz már alig folyik bennük. Ezek mentén, illetve ezeknek a völgyben folyó „fő” pataknak az összefolyásainál jöttek létre az úgynevezett tízesek.

Egy eltűnt patak létre utalhat a Csíkszentimre–*Zöldfák* lelőhely is, amely ugyan az Olt árterének a szélén fekszik, de környezetében ma nincs állandó vízfolyás. A középkori települések azonban szinte mindig befolyó patakok ártéri torkolatának környékén jöttek létre, és a környék felszíni formái legalábbis valószínűvé teszik egy korábbi, kiszáradt patak létét. A kissé délebbi Bedecs egykor bővizű patak mentén alakult ki, ami a 18. századi térképeken még látható, de mára gyakorlatilag nyoma veszett. A

¹³⁵ TAKÁCS 2002, 6.

¹³⁶ PÁL-ANTAL 2009, 13.

¹³⁷ TAKÁCS 2002.

19–20. század fordulóján olykor még áradással is fenyegette az ott lakókat.¹³⁸ Egyértelműbb a helyzet a Csíkszentkirály-Örház lelőhelyen, ahol mély bevágódások jelzik, hogy egykor bővizű patak(ok) alakították ki a felszíni formákat.

A belterületen azonosított középkori lelőhelyek gyakran olyan eltűnt egykori vízfolyások, patakok mellett találhatók, melyekre ma csak a felszíni formák, illetve csak a régi térképek, illetve helynevek utalnak. Ilyen az erdőtakaró megszűnésével kiszáradt vízmenti lelőhelyeket azonosítottam Kotormány, Rákos, Göröcsfalva, Kozmás, és Szensimon területén is.

Látható, az önmagukban megmagyarázhatatlan régészeti megfigyelések nélkül több talajmorfológiai, környezetrégészeti kérdés került volna el a figyelmünket, de adataik összevetése kölcsönösen kiegészítik, magyarázzák az elsőre függetlennek tűnő jelenségeket.

Az áttekintés egyik következtetése az, hogy a Csíki-medencében egy időben, egyszerre volt jelen a kétféle táj típuson a települések hálózata. A falvak egy része a patakmenti, hegylábi település, más részük a mocsaras ártér szélén, illetve síkságon elhelyezkedő falvak, így párhuzamosan folyhatott kettős-hármas életmód: hegyvidéki, „síksági” és ártéri gazdálkodás együtt.

Ugyanakkor a középkor kései századaitól adatolható növénytakaró arra utal, hogy a középkor folyamán olyan klíma lehetett, amely lehetővé tette a lombhullató erdők, közte a tölgyesek kialakulását és fennmaradását a 17. századig. Adatok, illetve különféle, többféle markert használó rekonstrukciós modellek hiányában ugyan ezt kézzelfoghatóvá tenni elég nehéz, de az átlaghőmérsékletek és a csapadékmennyiségek olyan értékeivel kell számolnunk, amelyek a magas tengerszint feletti magasság ellenére is elég kedvező volt ahhoz, hogy a medencében tölgyesek és egyéb lombhullató erdők, társulások alakuljanak ki.

Ennek a kedvezőbb klímának nyilván nem csak a növénytakaróra, de a korabeli településtörténetre is döntő hatása lehetett. Magyarán

bizonyosnak tűnik, hogy a középkor folyamán jóval (?) enyhébb éghajlati viszonyok uralkodtak a Csíki-medencében.

Jelzésértékű, hogy az első csíki, igazán jelentős középkori famaradványokat eredményező régészeti ásatás során is tölgyfából készült talpf- és boronagerendák kerültek elő egy 14. századi objektumból Csíksomlyón.¹³⁹ Azaz ekkoriban a felszíni házak még tölgyfából (is?) készültek.

Ennek fényében egyáltalán nem tekinthető reálisnak az a rekonstrukció, amely az ezredforduló környékén csupán jegenyefenyő-bükk társulásokkal számol a térségben, és ez alapján von le településtörténeti következtetéseket: „A Székelyföld lucfenyvesel övezett medencéi ugyancsak gyéren megszállt gyepeivel tekinthetők.”¹⁴⁰ A rekonstruált lombhullató, vegyes társulások alapján valószínűsíthető, hogy a korabeli mezőgazdaság feltételei, a vegetációs időszak, a természetes növények skálája és hozama nem különbözött olyan élesen a belső-erdélyi területek viszonyaitól, mint ahogy az a 18. századtól napjainkig végigkövethető. Így már kevésbé szorul magyarázatra, hogy miért nem volt településtörténeti szempontból klimatikus, és így gazdasági akadálya annak, hogy a Csíki-medencében a nyugatabbi területekkel párhuzamos településtörténeti folyamatok menjenek végbe be. Itt utalnunk kell azokra az új eredményekre, melyek szerint a 10–13. században alapvetően a téli félév volt a mainál enyhébb, a növénytermesztés szempontjából kritikus tavaszi fagyos napok száma csökkent, és így a vegetációs időszak hosszabbá vált úgy, hogy a téli és nyári félév közötti anomáliák csökkentek.¹⁴¹ Ennek jelentőségét a zárt, hegyközi Csíki-medence esetében aligha kell hangsúlyozni.

Az itt rekonstruált kedvezőbb klimatikus viszonyok nem állnak magukban, kiválóan illeszkednek a klímátörténeti kutatások európai adataihoz, melyek szerint az ezredfordulót követő évszázadok éghajlata, a „középkori optimum” során kiegyensúlyozottabb és enyhébb volt. Ekkora tehető a gabonatermesztésnek

¹³⁸ VITOS 2002, 171.

¹³⁹ Darvas Lóránt közöletlen ásatása a csíksomlyói Fodor-ház udvarán (2014).

¹⁴⁰ GYÖRFFY-ZÓLYOMI 1994, 20–23.

¹⁴¹ ZATYKÓ 2010, 842.

a sarkkört is átlépő északi expanziója, a jóval délebbi Keleti-Kárpátok medencéiben bizonyára a jelenleginél jóval kedvezőbb éghajlat uralkodhatott.¹⁴²

Talán nem csak a technológiai fejlődés importja, hanem az 1300-tól erőteljesen lehűlő éghajlat is közrejátszott abban, hogy térségünkben is elterjedtek a különböző fűtőberendezések, szemes- utóbb csempekályhák. Ez a lehűlés és szakon a kis optimum idején benépesült hegyvidéki agrártájak elnéptelenedéséhez vezetett.¹⁴³

A középkort követően azonban a környezeti viszonyok megváltoztak. Felcsíkon az évszázadokig működő madarasi fejedelmi vashámoz faigénye, a mezőgazdasági területek növelése miatt a medence belső részeiről teljesen eltűntek az erdők, a 18. század végi katonai felmérésen már mutatóban sem látni erdőket a falvak között. A lokális változás mellett azonban globális folyamatok is hatottak, a 16. század végén kezdődött az úgynevezett kis jégkorszak,¹⁴⁴ amely az antropogén hatásokkal együtt jelentősen megváltoztatta a Csíki-medence erdeinek kiterjedését és összetételét.

A lehűlés felerősítette és /vagy létrehozta a zárt hegyközi medencékben a szélcsendesebb tavaszi, őszi időszakokban rendszeressé váló termikus inverziót, a hosszas ködös periódusokat, aminek következtében a vegetációs időszak

lerövidült, Csík és Gyergyó, a szomszédos vidékekhez képest is hangsúlyosan hideg vidékké változott.¹⁴⁵ Talán az is megkockáztatható, hogy a Csíki-medence esetében magas elhelyezkedése, hegyekkel körülzárt jellege miatt a bekövetkező éghajlati változásoknak itt drasztikusabb következményei voltak, mint másutt. Ennek „hasznát” a kevésbé igényes, hidegtűrő fajok látták. A kiirtott lombhullatók helyén a természetes visszaerdősödés, már ahol volt ilyen, új fajokkal zajlott le: a lombhullatók, tölgyesek helyét alapvetően a fenyőfélék vették át. Ebből adódik, hogy számtalan -csere összetételű helynévvel rendelkező dűlőrészben ma vagy nincs erdő, vagy csak fenyőerdők találhatók. A fenyő a talaj összetételét is megváltoztatja, így oda a későbbiekben sem tudnak lombhullatók visszatelepülni. A ma tapasztalható fenyő monokultúra tehát nem azonosítható a középkori állapotokkal. A lehűlés nyomán, a lombhullató erdőkkel szinkronban, visszaszorulhatott több olyan gazdaságilag hasznosítható természetes és termesztett növényféle (zöldségek, gyümölcsök), amely a középkorban még általánosan elterjedt lehetett. Ennek bizonyítására azonban pollenelemzésekre, és hiteles régészeti feltárásokból származó további növényi maradványok (pl. szenült magok, iszapolásból származó növényrészek, fitolitok) vizsgálatára lenne szükség.

IRODALOM

BÁLINT 2004

Bálint L., Garados-domb növényzete és dolomit gyepeinek cönológiai és ökológiai vizsgálata, *CsSzMÉ* 2004, 367–378.

BÁRTH 2007

Bárth J., *Az eleven székelv tizes. A csíkszentgyörgyi és csíkbánkfalvi tizesek működése a XVII-XX. században* (Kecskemét 2007)

BENKŐ 1992

Benkő E., *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*, VAH V (Budapest 1992)

BENKŐ 2012

Benkő E., *A középkori Székelyföld I* (Budapest 2012)

¹⁴² BRÁZDIL 2003, 206–209; RÁCZ 2001, 55–56; RÁCZ 2008.

¹⁴³ RÁCZ 2001, 59.

¹⁴⁴ RÁCZ L. 1993; RÁCZ L. 2003; RÁCZ L. 2008.

¹⁴⁵ Amikor 1764-ben Michael Conrad von Heidendorf osztrák parancsnok Csíkból Háromszékre tette át székhelyét, „Szibériából a Paradicsomba lépett át” ld. IMREH–PATAKI 1992, 146.

- BENKŐ 2016
Benkő E., Településhálózat, in *Székelyföld I*, 154–168.
- BENKŐ 1778
Benkő J., *Transsilvania specialis*, (Kolozsvár 1999 reprint)
- BENKŐ 1853
Benkő K., Csík Gyergyó és Kászon. Leírások (Kolozsvár 1853)
- BENKŐ 1948
Benkő L., A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez, *MNy* 44, 95–101.
- BENKŐ 1989
Benkő L., Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez, *Századok* 123, 342–358.
- BOTÁR ET AL. 2006
Botár I. – Grynaeus A. – Tóth B., „Középkori” templomtornyok a Csíki-medencében. A székelyföldi dendrokronológiai kutatások első eredményei, *DolgKolozsvár* 1 (11), 2006, 129–136.
- BOTÁR 2008
Botár I., Csík Árpád-kori településtörténetének kérdései a helynevek és a régészeti adatok fényében, in: *Helynévtörténeti tanulmányok* 3. Szerk. Hoffman István – Tóth Valéria (Debrecen 2008) 71–94.
- BOTÁR 2011
Botár I., A Marosszentanna – Csernyahov kultúra régészeti emlékei a Csíki-medencében I, in: Körösfői Zs. (Szerk.) *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában*, Molnár István Múzeum kiadványai 3 (Székelykeresztúr 2011) 15–38.
- BOTÁR 2012
Botár, I., Miercurea Ciuc – Șumuleu – Fodor-kert. Raport de cercetare preventivă, in: *CCA 2011*, <http://cimec.ro/arheologie/cronicaca2012/cd/index>
- BOTÁR 2015
Botár I., A középkori földrajzi környezet rekonstrukciója, in: *A Csíki-medence középkori településtörténete*, ELTE, 2015. Budapest, PhD disszertáció, <http://doktori.btk.elte.hu/hist/botaristvan/diss.pdf>
- BOTÁR 2017
Botár, I., Miercurea Ciuc – Șumuleu – Fodor-kert, campania 2017. Raport de cercetare preventivă. Kéziratot ásatási jelentés
- BRAZDIL 2003
Brazdil, R., Historical climatology and its progress after 1990, in: Laszlovszky, J. – Szabó, P. (eds.) *People and nature in historical perspective* (Budapest 2003) 197–227.
- CAVRUC 2003
Cavruc, V., Sâncrăieni – Câmpul de sus. Raport de cercetare preventivă, <http://cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2004/cd/index.htm> 170. tétel
- CRÎȘAN 1989–1993
Crîșan, V., Despre situația demografică în estul Transilvaniei în secolele II. î.e. n. – I. e. n., *ActaMN* 26–30. 1/1, 1993, 79–89.
- CSÁSZÁR 2003
Császár V., *Csíkrákos krónikája* (Csíkszereda 2003)
- Csíksicsói tallózó
Csíksicsói tallózó, é.n., Összeállították: Szabó M., Szabó K. (Csíkszereda 1991)
- CSÍKSZENTDOMOKOS 1999
Balázs L. (szerk.), *Csíkszentdomokos* (Csíkszereda 1999)

- CSOMORTÁNI 1982
Csomortáni M., Csíkmindszent helynevei, *NyIK* 26/1–2, 155–157.
- CSOMORTÁNI 1983
Csomortáni M., Csíkszentlélek helynevei, *NyIK* 27/1, 75.
- CSOMORTÁNI 1986a
Csomortáni M., Csíkszentkirály helynevei, *NyIK* 30/1, 76–78.
- CSOMORTÁNI 1986b
Csomortáni M., Zsögöd helynevei. *NyIK* 30/1, 78–80.
- CSOMORTÁNI 1997
Csomortáni M., *Felcsík helynevei* I, Magyar Névtani Dolgozatok 149 (Budapest 1997)
- CSOMORTÁNI 2005
Csomortáni M., Öt alcsíki település helynevei, *NyIK* 49/1–2, 139–162.
- CSOMORTÁNI 2006
Csomortáni M., A Hargita megyei Csíkszentmihály község helynevei, *NyIK* 50/1–2, 139–154.
- CSOMORTÁNI 2007
Csomortáni M., A Hargita megyei Csíksomlyó, Csíktaploca és Csobotfalva helynevei, *NyIK* 51/1–2, 137–148.
- CSOMORTÁNI 2008
Csomortáni M., A Hargita megyei Csíkborzsova, Csíkcsomortán, Csíkszentmiklós helynevei, *NyIK* 52/1, 89–100.
- DRASKÓCZY 1986
Draskóczy I., Történeti éghajlattan, in: Kállay I. (Szerk.), *A történelem segédtudományai* (Budapest 1986)
- ELEKES 2016
Elekes T., Székelyföld földrajza és közigazgatása, in: *Székelyföld* I, 55–71.
- ERDTEST 2008
Erdélyi testamentumok III, közléteszi Tüdős S. Kinga (Marosvásárhely 2008)
- FERENCZI 2008
Ferenczi L., Vízgazdálkodás a középkori Magyarországon, in: Kubinyi A. – Laszlovszky J. – Szabó P. (Szerk.), *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet* (Budapest 2008) 341–362.
- FNESZ
Kiss L. (Szerk.) *Földrajzi nevek etimológiai szótára* I-II (Budapest 1988)
- GARDA 1999
Garda D., *Főnépek, lófők, gyalogkatonák Csíkban és Gyergyóban* (Csíkszereda 1999)
- GYÖRFFY–ZÓLYOMI 1994
Györffy Gy. – Zólyomi B., A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt, in: Kovács L. (Szerk.) *Honfoglalás és régészet* (Budapest 1994) 13–38.
- IMREH–PATAKI 1992
Imreh I. – Pataki J., *Kászonszéki krónika 1650-1750* (Budapest–Bukarest 1992)
- IMREH 1983
Imreh I., *A törvényhozó székely falu* (Bukarest 1983)
- JÁNOSI 2004
Jánosi K., Alcsík történeti ökológiai szempontú bemutatása az elmúlt két évszázadban, különös tekintettel a nedves élőhelyekre, *CsSzME* 2004/2, 401–426.

KNIEZSA 1948

Kniezsa I., Szláv eredetű víznevek a Székelyföldön, *MNy* 44/1, 1–11.

HEGYI 2016

Hegy G., Etnikai viszonyok a középkori Székelyföldön, in: *Székelyföld I*, 181–190.

HINTS 2000

Hints M., *Kászon jelenkori és történeti család- és helynevei*, Magyar névtani dolgozatok 169 (Budapest 2000)

MAGYARI ET AL. 2006

Magyari, E. – Buczkó, K. – Jakab, G. – Braun, M. – Szántó, Zs. – Molnár, M. – Pál, Z. – Karátson, D., Holocene paleohydrology and environmental history in the South Harghita Mountains, Romania. *Földtani Közlöny* 136/2, 2006, 249–284.

MAGYARI ET AL. 2009

Magyari, E. – Buczkó, K. – Jakab, G. – Braun, M. – Pál, Z. – Karátson, D. – Pap, I., Paleolimnology of the last crater lake in the Eastern Carpathian mountains: a multiproxy study of Holocene hydrological changes, *Hydrobiologia* 631, 29–63.

NYÁRÁDI 1929

Nyárádi Erasmus Gy., A vizek és vízben bővelkedő talajok növényzetéről a Hargitában, in: *ESzNMJ*, 557–615.

PÁL-ANTAL ET AL. 2006

Pál-Antal S. – Ördögh I. – Balázs D. – Miklós M., *Csíkmadaras. Egy felcsíki falu múltja és jelene* (Marosvásárhely 2006)

PÁL-ANTAL 1996

Pál-Antal S., *Csíkmadaras. Egy felcsíki falu hét évszázada* (Marosvásárhely 1996)

PÁL-ANTAL 2009

Pál-Antal S., *Csík-, Gyergyó- és Kászonszék 1701-1722 között* (Marosvásárhely 2009)

PATAKI 1971

Pataki J., *A csíki vashámor* (Bukarest 1971)

PESTY 2013

Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865. Székelyföld és térsége II (Budapest–Sepsiszentgyörgy 2013)

POP 1929

Pop, E., Analize de polen în turba Carpatilor Orientali, *Buletinul Muzeului Grădinii Botanice Cluj* 9, 1929, 3–4.

RÁCZ 1993

Rác L., Éghajlati változások a középkori és kora újkor Európában, in: Kósa L. – R. Várkonyi Á. (Szerk.) *Európa híres kertje* (Budapest 1993) 67–86.

RÁCZ 2001

Rác L., *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején* (Szeged 2001)

RÁCZ 2003

Rác L., The climate history of Central Europe in the modern age, in: Laszlovszky, J. – Szabó, P. (Eds.) *People and nature in historical perspective*, CEU (Budapest 2003) 229–245.

RÁCZ 2008

Rác L., Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején, in: Kubinyi A. – Laszlovszky J. – Szabó P. (Szerk.) *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet* (Budapest 2008)

RÁCZ 2016

RÁCZ L., Mi a kis jégkorszak?, *Történeti Földrajzi Közlemények* 4/1, 2016, 15–46.

RepArh

Cavruc, V. (Ed.) *Repertoriul arheologic al județului Harghita* (Sfântu Gheorghe 2000)

SÓFALVI 2017

Sófálvi A., *Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori Udvarhelyszéken* (Kolozsvár 2017)

SZABÓ–JAKAB 2001

Szabó M. – Jakab S., *Mesél a múlt. Csíkjenőfalva 800 éves története* (Csíkszereda 2001)

SZABÓ 2008

Szabó P., Erdők és erdőgazdálkodás a középkori Magyarországon, In: Kubinyi A. – Laszlovszky J. – Szabó P. (Szerk.) *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet* (Budapest 2008) 317–340.

SZABÓ T. 2006

Szabó T. A., *Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék*, Szabó T. Attila kéziratos gyűjtéséből közléteszi Hajdú M., Makay E., Slíz M. (Budapest 2006)

SZAMOSKÖZY 1981

Szamosközy I., *Erdély története (1598-1599, 1603)*. Válogatta, a jegyzeteket írta Sinkovits István (Budapest 1981)

SZÉKELYFÖLD I

Benkő E. – Oborni T. (Szerk.), *Székelyföld története I* (Székelyudvarhely 2016)

Székely Krónika

A székely krónika, Történelmi Tár, Kiadja: Barabás Samu (Budapest 1880)

SZENTGYÖRGYI 2008

Szentgyörgyi R., A Tihanyi alapítólevél kangrez szórványáról, in: Hoffman I. – Tóth V. (Szerk.), *Helynévtörténeti tanulmányok 3* (Debrecen 2008) 29–52.

SzO

Székely Oklevéltár. I–VIII, Szerk.: Szabó K. – Szádeczky Kardoss L. – Barabás S. (Budapest–Kolozsvár 1872–1934)

SzŐcs –SzŐcs 2008

SzŐcs A. – SzŐcs V., *Lármafák öröksége Csíkszentmihály* (Csíkszereda 2008)

SzŐcs 1995

SzŐcs J., 17. századi csíkszéki pogánydulások, *Acta* 1995, 147–151.

SzŐcs 2004

SzŐcs J., Három csíki falutörvény, *CsSzMÉ* 2004, 73–121.

SzŐcs 2010

SzŐcs J., Népeséggyarapodás és egészségügy Csíkszékben (1614-1850), *CsSzMÉ* 2010, 353–364.

TAKÁCS 2002

Takács P. (Szerk.), *Csík-, Gyergyó-, Kászsónszék és Aranyosszék parasztvallomásai 1820-ból*. Források Erdély Történetéhez 4 (Debrecen 2002)

TANȚĂU ET AL. 2014

Tanțău, I. –Feurdean, A. – de Beaulieu, J.-L. –Reille, M. –Fărcaș, S., Vegetation sensitivity to climate changes and human impact in the Harghita Mountains (Eastern Romanian Carpathians) over the past 15 000 years, *JQS* 29/2, 2014, 141–152.

TARISZNYÁS 1982

Tarisznyás M., *Gyergyó történelmi néprajza* (Bukarest 1982)

TÜDŐS 1999

Tüdős S. K., *Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán* (Bukarest–Kolozsvár 1999)

TÜDŐS 2003

Tüdős S. K., *Erdélyi testamentumok I. Hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék* (Marosvásárhely 2003)

ÚJVÁRI 1983

Újvári B., *Csíkménaság külterületének történeti helynevei*, Magyar Névtani Dolgozatok 48.

VADAS–RÁCZ 2010

Vadas A. – Rácz L., Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején, *ASz* 51/1–4, 2010, 36–61.

VITOS 2002

Vitos M., *Csíkmegyei füzetek I* (1894) (Csíkszereda 2002, új kiadás)

ZATYKÓ 2010

Zatykó Cs., Természeti táj – emberformálta táj: a középkori környezet rekonstrukciójának lehetőségei, in: Benkő E. – Kovács Gy. (Szerk.), *A középkor és kora újkor régészete Magyarországon II* (Budapest 2010) 839–852.

DESPRE MEDIUL NATURAL AL BAZINULUI CIUCULUI ÎN EVUL MEDIU (Rezumat)

Bazinul Ciucului este cunoscut azi ca fiind colțul rece a țării, cu păduri dominate exclusiv de rășinoase, imaginea recentă fiind deseori reproiectată și în privința evului mediu. Datele arheologice nu confirmă însă această presupunere, în complexele secolelor III–XV d. Ch. găsim deseori urme carbonizate de stejari. Stejarul a fost folosit și la construcțiile bisericilor și conacelor medievale datate cu metoda dendrocronologiei. În secolele III–IV respectiv XVI–XVII sunt documentate numeroase dovezi ale prelucrării intensive a minereurilor de fier, activitate care necesită în cantități uriașe material lemnos de esență tare, mai ales speciile de fag și stejar. Prezența pădurilor de stejari se reflectă și în toponimia regiunii și firește și în izvoarele scrise ale secolelor XVI–XIX, respectiv în analizele de polen a cercetărilor legate de istoria mediului. Concluziile principale ale articolului sunt următoarele: condițiile climaterice mai favorabile din epoca postromană și din evul mediu au favorizat habitatul uman și au creat

un mediu natural asemănător zonelor mai joase și mai centrale din Transilvania. Pădurile de stejari din interiorul bazinului au fost defrișate în continuu, apogeul fiind în cursul secolelor XVII–XVIII. Odată cu răcirea climei efectele acestea în depresiunea Ciucului au fost mai accentuate din cauza altitudinii și a inversiunii termice. În aceste condiții mai aspre concurența dintre specii a fost câștigată de pădurile de rășinoase. Compoziția și caracterul florei, respectiv aspectul și rata de împădurire a depresiunilor intramontane din Carpații Răsăriteni (Gheorgheni, Ciuc, Cașin) s-a format în ceea ce vedem azi în urma unui proces complex a cărei componente principale erau: impactul antropogenic (defrișările extinse), răcirea climei („micul glacial”) și concurența dintre specii (rășinoase versus stejar și fag). Din această cauză, folosirea în cursul cercetărilor istorice și arheologice, a datelor recente ale mediului, pentru interpretarea habitatului din veacurile precedente, va conduce la concluzii eronate.

ABBREVIATIONS

<i>AA</i>	Archäologischer Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch des Archäologischen Institut, Berlin
<i>Acta</i>	Acta (Siculica), Muzeul Național Secuiesc, Sfântu Gheorghe
<i>ActaAC</i>	Acta Archaeologica Carpathica, Academia Scientiarum Polona Collegium Cracoviense, Kraków
<i>ActaMN</i>	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
<i>ActaMP</i>	Acta Musei Porolissensis, Zalău
<i>ActaTS</i>	Acta Terrae Septemcastrensis, Sibiu
<i>AnnalesUA, SH</i>	Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, Alba Iulia
<i>Angustia</i>	Angustia, Muzeul Carpaților Răsăriteni, Sfântu Gheorghe
<i>Antaeus</i>	Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
<i>Apulum</i>	Apulum, Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
<i>ArchÉrt</i>	Archaeologiai Értesítő, Budapest
<i>ArchKorr</i>	Archäologisches Korrespondenzblatt, Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Mainz
<i>ArhMold</i>	Arheologia Moldovei, Iași
<i>ASZ</i>	Agrártörténeti Szemle
<i>AttiSocFriuli</i>	Atti della Società per la preistoria e protostoria della Regione Friuli – Venezia Giulia
<i>AVSL (NF)</i>	Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, (Neue Folge), Hermannstadt
<i>BAI</i>	Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași
<i>BAM</i>	Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, Iași
<i>Banatica</i>	Banatica, Muzeul de istorie al județului Caraș-Severin, Reșița
<i>BAR</i>	British Archaeological Reports, International Series / British Series, Oxford
<i>BCMI</i>	Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice
<i>BMA</i>	Biblioteca Mvsei Apvlensis, Alba Iulia
<i>BMM</i>	Bibliotheca Mvsei Marisiensis, Archaeologia, Târgu Mureș / Cluj Napoca
<i>BMN</i>	Bibliotheca Mvsei Napocensis, Cluj-Napoca
<i>BMP</i>	Bibliotheca Mvsei Porolissensis, Zalău
<i>BudRég</i>	Budapest Régiségei, Budapesti Történeti Múzeum, Budapest
<i>CA</i>	Cercetări Arheologice, București
<i>CCA</i>	Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
<i>CMM</i>	Catalogi Musei Marisiensis, archaeologia, Târgu Mureș
<i>ComArchHung</i>	Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
<i>Cumidava</i>	Cumidava, Anuarul Muzeelor Brașovene
<i>CsSzME</i>	Csíki Székely Múzeum Évkönyve, Csíkszereda
<i>Dacia (N. S.)</i>	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, I–XII (1924–1948), București; Nouvelle série (N. S.), Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București

<i>DissPann</i>	Dissertationes Pannonicae, ex Instituto Numismatico et Archaeologico Universitatis de Petro Pázmány nominatae Budapestinensis provenientes, Budapest
<i>DolgKolozsvár (Ú.S.)</i>	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, (új sorozat, 2006–), Kolozsvár
<i>Drobeta</i>	Drobeta, Muzeul Regiunii Porților de Fier
<i>EJA</i>	European Journal of Archaeology
<i>EMúz</i>	Erdélyi Múzeum, Kolozsvár
<i>EphemNap</i>	Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
<i>ESzNMJ</i>	Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára
<i>FK</i>	Földtani Közlöny, Budapest
<i>Hesperia</i>	Hesperia, the American School of Classical Studies at Athens
<i>Hydrobiologia</i>	Hydrobiologia. The International Journal of Aquatic Sciences
<i>JAMÉ</i>	A Nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza
<i>JQS</i>	Journal of Quaternary Science
<i>JRA</i>	Journal of Roman Archaeology
<i>Lymbus</i>	Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények, Budapest
<i>Marisia</i>	Marisia (V–), Studii și Materiale, Târgu Mureș
<i>MCA</i>	Materiale și Cercetări Arheologice, București
<i>MIMK</i>	Molnár István Múzeum Kiadványai, Cristuru Secuiesc/Székelykeresztúr
<i>MNy</i>	Magyar Nyelv, Budapest
<i>Művészet</i>	Művészet, Országos Magyar Képzőművészeti Társulat, Budapest
<i>NK</i>	Numizmatikai Közlöny, Budapest
<i>NyIK</i>	Nyelv- és irodalomtudományi közlemények
<i>NumZ</i>	Numismatische Zeitschrift, Wien
<i>RevBis</i>	Revista Bistriței, Complexul Județean Muzeal Bistrița-Năsăud
<i>RevIst</i>	Revista Istorică, București
<i>Sargetia</i>	Sargeția, Buletinul Muzeului județului Hunedoara, Acta Musei Devensis, Deva
<i>SCIV(A)</i>	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie 1974–), București
<i>StComSM</i>	Studii și Comunicări Satu Mare
<i>StudiaAA</i>	Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
<i>Studia UBB</i>	Studia Universitatis Babeș–Bolyai, series Historia, Cluj-Napoca
<i>Studia UBB, TCV</i>	Studia Universitatis Babeș–Bolyai, series Theologia Catholica Varadinensis
<i>Studii</i>	Studii. Revistă de Istorie, București
<i>Suceava</i>	Suceava, Anuarul Complexului Muzeal Bucovina
<i>Századok</i>	Századok, A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
<i>Terra Sebus</i>	Terra Sebus, Acta Musei Sabasiensis, Sebeș
<i>VAH</i>	Varia Archaeologica Hungarica, Budapest
<i>WMMÉ</i>	Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd
<i>Ziridava (StudArch)</i>	Ziridava (Studia Archaeologica 2010–), Arad